

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 9
(19740)
2024 чылдың
февраль 7
среда

Хүннүң үнери — 08.12
Ажары — 17.39
Хүн дурту — 09.27

Садар өртээ
хостуг

12+

Эки амыдыралче чүткүл

Материалды 2-ги арындан номчуур.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Тываның хөмүр-дажының шинчилекчизи

Россияның эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдириниң институдунуң эртем ажилдакчызы, «Тергиин аныяк эртемден-2019» мөөрейге 2-ги черни алган.

\ 4-кү арында

Кадыы дээш камнаныр, туржур

Туберкулез — айыылдыг болгаш халдавырлыг аарыг. Ону аарыгның халдавыры — микобактериялар тывылдырар. А аарыгның үндезини — өкпе туберкулезунуң ажык хевиринден аараан кижиги...

\ 6-гы арында

843 хемчег кожууннарга Шагаа
хүннеринде болуп эртер

Чугула болгаш түрлүг чепсекти бүдүрүп эгелээн

Регионнуң Чазаның деткииш-кини-биле Кызылда ужудукчу чок уңар шериг дериг-херекселдер бүдүрүлгезиниң хемчээлин улгаттырган. Амгы үеде тускай шериг операциязынче чорудар дроннарны ында чыып турар. Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг ол ажылды организастаан чаңгыс чер чурттугларывысты ам-даа деткирин дыңнаткан.

Тускай шериг операциязының «Ирбис» деп шолалыг хоочуну дайынчы хөделиишкин

үезинде балыгланганы дээш алган акша-хөреңгизи-биле эрткен чылдың төнчүзүндө дроннар кылып эгелээн. Хайгыыл шинчилелдеринге болгаш халдаашкынга ажыглаар ийи аңгы хевирниң ужудукчу чок аппараттарын операторлар белеткээр белеткел төвүндө чыып турар. Чыгдынган дроннарны операторлар белеткелинде ажыглап турар.

Январь эгезинде Владислав Ховалыг бүдүрүлгеге чорааш, ооң ажылының түңнелдери-биле таныжып, үлөтүрүп

хемчээлинче үнөр кылдыр чугула херектиг чүүлдер-биле дузалаар шиитпирни хүлээп алган. Ону эптеп чыыр кезектериниң өртээниң аары бүдүрүлгө хемчээлин улгаттыраарына кол моондак ол турган деп, ажылдың организакчызы чугаалаан.

– Деткичилерни хаара тудуп, дузалашканындан херектиг шупту чүүлдерни садып алгаш, ону калбаа-биле чыып эгелээн. Тыва тиилелгени чоокшуладырынга эң херек болгаш түрлүг ыңдыг чепсекти херек кырында куруг черден бүдүрүп

эгелээн. Төрзөн чуртунуң патриоттарын ам-даа деткиир бис! – деп, Владислав Ховалыг цехке чораан соонда бижээн.

Цехке чыгган аппараттарны 55-ки гвардейжи мото-адыгжы (даг) бригаданың белеткел

шөлүндө шенеп ужудуп турар. Компьютерлиг тускай программа дузазы-биле дайынчылар эге белеткелди эртип турарлар.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Чингис СААЯНЫҢ
тырттырган чуруу.

Кожууннардан кыска медээлер

• Бүгү Россияда чарлаттынган Өг-бүлө чылында, 2024 чылдың февраль 2-де, Каа-Хем кожууннуң Культура хөгжүлдө төвүнге баштайгы бадылга болган. 2024 чылда Каа-Хем кожууннуң эң-не баштайгы өг-бүлө туткан аныяктары Дерзиг-Аксы сумузунуң үш ажы-төлдүг аныяк өг-бүлөзи Меңги Радомирович биле Айрана Шолбановна болган.

• Республиканың баштайгы театрларының бирээзи, Меңгүн-Тайга кожууннуң Ч.Артай-оол аттыг хөгжүм-шии театрын 2024 чылда «Культура» национал төлевилелдин деткимчези-биле капиталдыг септелгени кылып. Театр уран чүүлүнүң хөгжүлдөзү чаа чадаже үнери ол. Ук театр 1971 чылда тургустунган. Чүгле быжырымчалыг төөгүлүг эвес, а санап-түңнөп четпес чедишкinnerлиг хөгжүм-шии театры.

• Эрзин сумузунуң төвүнге чаа харылзаа дериг-херексели салгаш, аңаа турган 4G харылзаазын МТС компаниязы күштелдирген. Кожууннуң дөрт муң хире чурттакчы чону болгаш тус черге барган туристер, аалчылар кончуг күштүг мобильдиг харылзааны ажыглап болур апарганы ол. Ам онлайн хевирге янзы-бүрү киноларны көрүп, чурттуң кайы-даа булуңунда кижилер-биле видео-харылзаа-биле чугаалажып, банкының болгаш госуслуги-ниң капсырылгаларын хостуг ажыглап болур апарган.

• Өг-бүлө чылынга үндезилеп, Шагаа байырлалынга уткуштур тыва национал идик-хеп мөөрейи Сүт-Хөл кожуунда чарлаттынган. Кожууннуң төвүндө Александр Ондар аттыг көдээ культура одаанга февраль 16-да мөөрей болур. Ук мөөрейниң организакчызы кожууннуң төп ном саңы.

• 2024 чылдың февраль 8-тен 13 хуннеринде Ак-Довурак хоорайның девискээринге арага аймаа садарын хораан. Байырлал хуннеринде кем-херек үүлгедиишкinnerи болдурбас дээш, баш удур хемчеглери чорудуп эгелээни ол.

Эки амыдыралче чүткүл

ТР-ниң Чазак Даргазы Владислав Ховалыгның эгелээшкени-биле Тывада “Элээр суур” деп мөөрей уламчылап турар. Ооң киржикчилериниң саны чылдан чылче көвүдөп турарындан аңгыда, шаңналын улуг, ортумак, бичии суурларга аңгылаан. Улуг (1 мундан 5 муң чедир чурттакчылыг) суурлар болгаш ортумак (200-тен 1000 чедир чурттакчылыг) суурлар аразында тиилекчи болган суурга 1 сая рубльди, 400 болгаш 200 муң рубльди ийиги, үшкү черни алган суурларга бээри көрдүнгөн.

“Элээр суур” мөөрейниң тиилекчилеринге шаңналдарны февраль 5-те ТР-ниң Чазак Даргазы Владислав Ховалыг Аппарат хуралында байырлыг байдалга тывыскан.

Эрткен чылдың түңнелдери-биле улуг суурлар аразында: Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа (Ак-Эрик), Барыын-Хемчиктин Барлык, Чөөн-Хемчиктин Шеми суурлары “Элээр суур” мөөрейниң тиилекчилери болган.

Ша-ла ыңдыг акша шаңналын ортумак суурларның тиилекчилери: Кызыл кожуунуң Терлиг-Хая, Бии-Хемниң Хадың, Улуг-Хемниң Арыскан суурлары алган.

Бичии (200 чедир чурттакчылыг) суурлар аразында Бии-Хемниң Ленинка арбаны тиилээш, 500 муң рубльдин сертификатын алган.

Ол-ла хун ТР-де кижиниң эргелерин камгалаар бүрүн эргелиг төлээ Александр Адыгбай “Элээр суур” мөөрейниң тиилекчилери-биле аңгы ужуражылганы эрттирген.

Аңаа суму чагырыкчыларының кылып турар ажылын үнелеп, арага – бүгү-ле хай-бачыттың кол чылдаганы болганда, ооң-биле демиселди ам-даа күштелдиреринге бодунуң талазындан болдунар дузаны

кадып, белең эвес ажылдыг суму чагырыкчыларын деткип турарын чугаалаан:

– Кижилерниң эргелерин камгалаар ажыл аайы-биле берге байдалда таваржы берген, чижээ, херек адаанда улуска ужуражып, чугаалажырга, бүгү-ле бактың үнген дөзү арага болуп турар. Херектээн оолдарның барык хөй кезии арага ишпээн турган болза, олар херекке онаашпас турганын боттары-ла хомудуп чугаалап турарлар. Ынчангаш элээр чоруктуң девискээрлери республикага көвүдээн тудум, араганың хайы-биле кем-херекке онаажыр чорук база эвээжээр дээрзинге бүзүрээр мен. Силерниң бүгү кылып турар ажыл-агыйыңар утказы – эки амыдыралче чүткүл дээрзин үнелеп билири чугула. Бодум таламдан дуза кадып шыдаар айтырыгларымга күзелдиим-биле дузалажып, силерни деткиринге белең мен – деп, Александр Мижит-оолович аазаан.

Чурттап турар суурунга кадык-чаагай амыдыралды суртаалдап, арагаже сундулуг улус-биле болгаш арага аймаан суурга садарын соксадыр ажылды куженишкinnerинг чорудуп турар суму чагырык-

чылары чыл дургузунда кылган чедишкinnerинден аңгыда, таваржып кээр чамдык бергедээшкinnerни канчаар шиитпирлезе экил дээрзин аразында ажыт-чажыт чок арга-дуржулгазын солчуп, сүмележи чугаалашкан.

Суму чагырыкчыларынга холда машина-балгат чокта, ажылдаары дыка берге деп олар чугаалаан. Чижээ, көдээ аалдарже үнүүшкүннер кылырда, өрт өжүрер апарганда, арага аскан улус дилээрде, чок болган кижилерниң сөөгүн-даа сөөртүрде, УАЗ “Таблетка” машина чугула апарга, хууда чоннуң машина-балгадын хөлезилээр ужурга таваржып турарын чагырыкчылар ажыт-чажыт чок демдеглээннер.

Ол ышкаш суму бүрүзүнге участок шагдаазы, электрик, арга-арыг даамалы турар болза, ажыл-агыйга дыка-ла дөгүм болур ийик дээн чагырыкчы бүрүзүнүң күзели дөмей болган. Оон аңгыда, суурларда эр кижилерниң ажыл-агыйже чүткүл чок апарганының чылдаганы, уруглар акшазының көвүдээнинде деп база чугаалашкан.

“Элээр суур” мөөрейниң тиилекчилериниң бирээзи Улуг-Хемниң Арыскан суурда Шончалай Донгак суму чагырыкчылап ийи чыл ажылдап турар. Ооң мурнунда школага 15 чыл информатика, математика башкызы болуп ажылдап турган. 2018 чылдан тура сумунуң баштыңыга база ажылдаан.

– Бистиң суурда эң-не чидиг айтырыг, суур девискээринде кежээки үеде электри чырыы чок. Электри удазынын шөйгөн чагылар эргижиреп, ирип турар. Эрткен чылын суурувустуң бүгү чонунуң мурнундан Чазак

Даргазының адынга бо талазы-биле айтырыгны көдүрүп, дилег кириген бис. Эрткен чылдан тура ажыл чоруттунуп эгелээн. Үш кудумчуда чагыларны солуп турар. 2025 чылга чедир ам-даа ийи кудумчуга чагыларны бүрүнү-биле солуур дээн. “Элээр суур” деп мөөрейге киришкеш, 200 муң рубль-биле шаңнаттывыс. Ооң чарыгдалын чоннуң шиитпириниң эзугаар кежээки үеде кудумчулар чырык турзун дээш, чагыларга электри чырыын бээр фонарьлар садып, азар дээн бис. Чыл дургузунда республикага эрткилээн бүгү-ле улуг-биче мөөрейлерге, чижээ, губернатор төлевилелиниң боттанылгазы “Арыг хоорай. Арыг суур” мөөрейге киришкеш, кожуун чагыргазындан тренажерларны-даа алдывыс. Чоннуң хостуг үезин чөптүг ажыглаары-биле чыл дургузунда сумуга 40 ажыг спортчу хемчеглери эрттирген бис. Сумунуң Херээженнер чөвүлели ТШО-же 10 чажыртынар четкини кылгаш, чоруткан. Ол ышкаш эрткен чайын ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыгның эгелээшкени-биле муниципалитеттер аразында чайгы спартакиада база дыка улуг хей-аът көдүрлүүшкүнүнүг чонну мөөңнөптер хемчег болган. Ниитизи-биле чоннуң чылдан чылче демнии кайда-даа эскертингир апарганын коллегаларым-биле чугаалажып тургаш, билдим. Бо-ла хевээр ажылывыс уламчылап, арага-биле демиселди күштелдирер дээн бис – деп, суму чагырыкчызы чугаалады.

Ужуражылгага келген өске-даа суму чагырыкчылары шаңналга алган акшазы-биле чүнү канчаар дээнин, а ону чаңгыс кижэ эвес, а бүдүн суурнуң чону ниити бадылаашкын-биле шиитпирлээнин дыңнатканнар.

Түңнелинде, Александр Адыгбай суур бүрүзүнге чедерин аазааш, кижилерниң эргелерин камгалаарына хамаарышкан айтырыглар тургустунуп келзе, деңге шиитпирлежиринге белеңин чугаалааш, дооркаан.

/ Сорунза МОНГУШ.

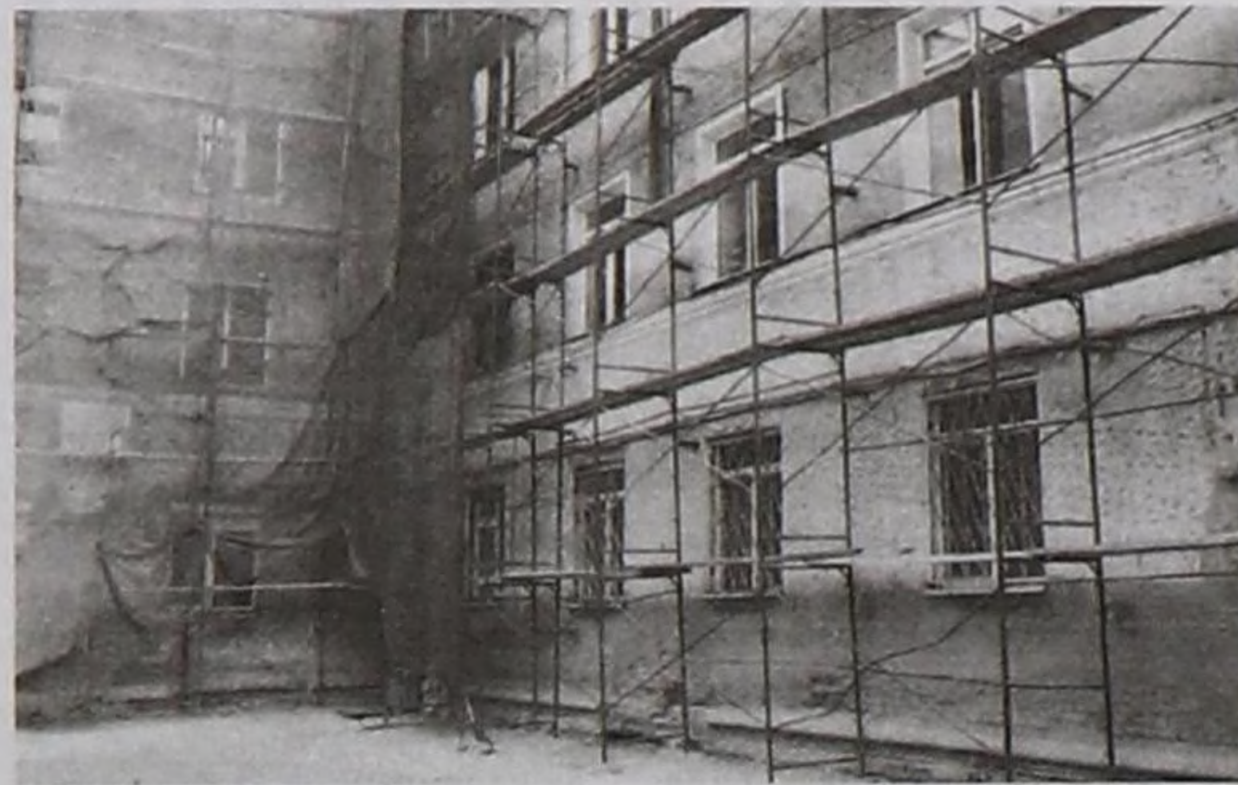
| ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ АДЫРЫ |

Тывада өршээлдиг

2023–2024 чылдарның кыжы-нында Россияның элээн хөй хоорайларына чаагайжы-ды туткан хөй квартиралыг бажыңнарның чылыг-биле хандырылгасы дыка улуг бергедээшкиннерге таварышкан. Москва, Санкт-Петербург, Владивосток хоорайларның кудумчуларының чер адаанда чылыдылга четкилеринден изиг суг дүндүүштелдир аттыгып турарының, Новосибирск дээш өске-даа чамдык хоорайларның хөй квартиралыг бажыңнары чылыг чок арткан дугайында медээлер интернетке, массалыг информация чепсектеринге тыргын болган.

Чурттуң чуртталга-коммунал ажил-агыйында байдал берге, ынаар хөй чылдар дургузунда кичээнге салбайн, ону чаартпайн келгенин дугайында россияжи эрге-чагырганың эң бедик чадаларына ажы-биле чугаалжып эгелээн. “Россияның 43 регионунга улуг коммунал озал-ондактары болган. Ооң кол чылдагааны – коммунал четкилерниң эргилээни, ортумаа-биле алырга, ооң 60 хуузу” – деп, Күрүне Думазының депутаты Ренат Сулейманов демдеглээн.

Бо медээлер 2012 чылдың кыжында Тывага болган коммунал озал-ондаан сагындырар. Чеди-Хөл кожууннуң төвү Хову-Аксы суурга 2012–2013 чылдарда чуртталга-коммунал четкилеринге улуг үрелишкиннер дугайында материалдар чурттуң массалыг информация чепсектеринге “Соок айыыл-халавы

кижилерни бажыңнарындан үндүр ойлаткан”, “Майяларның календары ёзуугаар делегейниң төнчүзүнүң бүдүүзүнде Хову-Аксы чырык, чылыг чок арткан” дээш өске-даа каракка көскү, кулакка дыңнагыр аттар-биле үнүп турган. Ындыг аттар журналистерниң боттарының материалдарына номчукчунуң болгаш көрүкчүнүң кичээнгеин хаара тударының аргазы-даа болза, 2012–2013 чылдарның кыжында Хову-Аксыга байдал дыка нарын турганы чажыт эвес.

Кончуг соок, чамдык черлерге казыыр 50–60 градус чедип турган бо кыжы республиканың коммунал адырын оюп эрткен деп чугаалап болур-ла ыйнаан. Өршээ, өршээ! А ооң кол магадылалы Тываның хоорай, суурларының коммунал четкилерин кышкы одалга болгаш чылыдылга сезонунга багай эвес белеткээн болуру чугаажок. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда узуну 327 метр, Шагаан-Арыг хоорайда 450 метр коммунал четкилер учас-

токтарына эрги хоолайларны чаа хоолайлар-биле солуп септээн. Ак-Довурак хоорайда сес бажыңның даштыкы болгаш иштики коммунал четкилериниң септелгезин 2023 чылда чоруткан. Мындыг янзылыг септелге болгаш чаартылга ажилдарының түңнелинде Тывага улуг коммунал озал-ондактары 2023–2024 чылдарның кышкы одалга сезонунда болбаан.

Республиканың коммунал четкилери дыка эргилээн, ортумаа-биле барык 80 хуу хире деп специалистер санап турар. Чаагайжыды туткан бажыңнар хөй Кызыл биле Шагаан-Арыг хоорайларның коммунал четкилериниң ниити узун дурту 32 километр участоктарга чаа хоолайларны салып, 2024 чылда септээр.

Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларда чылыг болгаш изиг-соок суг четкилерин 2024 чылда септээри-биле чергелештир хирлиг сугну төгер четкилерни чаартырын база планнап

турар. Кызыл хоорайга хөй каът чаа чуртталга бажыңнарының тудуу улгатканы-биле холбаштыр ол бажыңнардан хирлиг сугну төгер канализация системазын чаартыры, ооң күчүзүн улгаттырары негеттине берген. 1987 чылда ажылгалга кириген, солагай талакы дачаларның чоогунда арыглал дериг-херекселиниң күчүзү Кызыл хоорайдан агып кирген хирлиг сугну арыглап төгеринге амгы үеде чедишпес апарган. Ынчангаш ону чаартыр ажилдарны 2024 чылда эгелээр.

Чурттакчы чонну арыг ижер суг-биле хандыраын экижидери республиканың мурнунда база бир улуг сорулга. Хоорай чергелиг Каа-Хем суурда суг сордурар станцияны, ооң суг четкизин бо чылда тудуп доозарын планнаан. Ак-Довурак хоорайда суг сордурар станцияны болгаш ооң суг дамчыдар четкизин база 2024 чылда чаартып септээр.

Хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгези ам-даа уламчылаар. Капитал септелге ажилдарының бажыңнарның чылыг болгаш изиг-соок суг дамчыдар системаларының септелгези база кирген. Ынчангаш капитал септелге кышкы үеде одалга сезонунга белеткелге база хамааржыр. 2024 чылда хөй квартиралыг 48 бажыңның капитал септелгези планнаттыган.

“Чайын шанаан, кыжын тергең септе” деп үлегер домаа бар болгай. Массалыг информация чепсектеринде көстүп келген ажык медээлер ёзуугаар 2024–2025 чылдарның кыжына белеткел ажилдары республикада чаа чылдың баштайгы айларында-ла эгелээн деп болур-дур.

/ Ш. МОҢГУШ белеткээн.

| ТӨЛЕВИЛЕЛ |

Ижер арыг суг

Тыва бо хүннерде «Арыг суг» деп федералдыг төлевилелдин ачызында республиканың чурттакчыларының хөй кезиин шынарлыг, арыг ижер суг-биле хандырып турар.

Төлевилел бүгү чуртта Россияның Президентизи Владимир Путинниң эгелекчи саналы-биле «Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлели» деп национал төлевилелдин иштинде боттанып турар.

2024 чылда ажил ам-даа уламчылаар. Удавас комплекстиг тудуг туттунар Каа-Хем суурнуң Преображенский микрорайонунуң девискээринге суг хоорзаларының база суг шыгжамырының тудуу доостур. Ук шөлде күүсекчи албан чери болур «НИК» КХН ажилдап турар болгаш бо чылдың ноябрь 30-де ажилын доозары көрдүнген.

Ак-Довурак хоорайда суг шыгжамырын эде чаартыр болгаш суг хоорзаларының тудуг ажилы адакталыр. Тудуг ажилының долу хемчээлин декабрь айда доозарын «Строй-Экспресс» КХН хүлээнип алган.

Республиканың Тудуг яамызы ук ийи объектини 2024 чылда ажылгалга кириер кылдыр санаан:

Тывада төпчүткен суг хандырылгалыг системадан шынарлыг ижер суг-биле хандырткан чурттакчы чоннуң саны 47 хууга чедер;

Арыг суг-биле хандырткан хоорай чурттакчыларының саны 78,3 хууга чедир өзер.

/ Бистиң корр.

Шагаа хүннеринде 800 ажыг культура-массалыг хемчеглер эртер

Тыва бо чоокку хүннерде ай санаашкыны-биле чоннуң Чаа чыл – Шагаа байырлалын демдеглеп эрттирер. Частың башкы айы дүжөрүн санап, ооң хүнүн чылдың-на тодарадыр. 2024 чылда бүгү чон февраль 10-да Шагаа хүнүн байырлаар.

Шагааның бүдүү айынга белеткел бир ай бурунгаар эгелээр. Бажың-балгадын,

кажаа-хораазын, ажил-агыйын, бүгү-ле ажил-херектерин эмгелеп, чурумчудуп, ашта-

нып-арыгланыр. Хоочуннар аныяк салгалга ёзу-чаңчылдар болгаш уjurларга хамааржыр билиглерин дамчыдып тайылбырлаар.

Шагаа бүдүүзүнде хөйнуң киржилгези-биле ооң ажилдары эгелээр. Организастаан

медээ-чырыдышкынның, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерге эрге-чагырга органнары база хөй-ниити шупту киржир.

Улусчу байырлал хүннеринде чер-черлерге шупту 876 хемчег планнаттыганын «Шагаа–2024» оргкомитеди дыңнаткан. Оларның хөй кези азы 843 янзы-бүрү хемчеглер кожууннарга болуп эртер.

Шагааның программазында – номнар делгелгелери, улусчу аас чогаалын билиринге мөөрейлер, ус-шеверлел ажилдарына мастер-класстар, байырлал концерттери, спорттуң национал хевирлеринге маргылдаалар хөйнуң кичээнгеин хаара тудар. Чижээ, багдарының маргылдааларында киржикчилер саны чыл санында көвүдөп турар.

Шагааның бурун ёзулалдары – Саң салыр, Чалбарыг,

Арыгланыр, Чолукшуурунче онза кичээнгеини угландырган. Оран-таңдыга чалбарып, сагыш-сеткилди арыглап, чаагай күзээшкиннерни йөрээп, салгалдарның харылзаазын тудары – Шагааның кол кезээ.

Байырлал хемчеглериниң организаакчылары 200 муң хире кижии оюн-тоглааларга киржип, көөр деп санап турар. Февраль 10-нуң хүнүндө 12.00–13.30 шактарда Кызылдың Арбат шөлүнге эң хөй киржилгелиг театржыткан көргүзүг биле Шагааның концерти болуп эртер.

Республиканың эрге-чагыргазы хөй кижилер чылгыр черлериниң айыыл чок чоруунуң онза хемчеглерин хандыраар. Найысылалдың төвүнге автотранспорт шимчээшкинин кызыгаарлаар. Байырлал хемчеглери эртип турар черлерге эмчилер бригадалары ажилдаар. Хоорайның кол шөлүнге демир-дес тывар дериг-херекселге хыналданы эрткеш, байырлал хемчеглерин көрүп болур.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

| РОССИЯНЫҢ ЭРТЕМ ХҮНҮ |

Тываның хөмүр-дажының шинчилекчизи

Россияның эртемнер академиясының Сибирь салбырының Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдириниң институтунун эртем ажилдакчызы, «Тергин аныяк эртемден-2019» мөөрейге 2-ги черни алган Солаңгы Ондар-биле Россияның эртем хүнүн уткуштур чугаалаштым. ТР-ниң Баштыңының шаңнал бижиктерин ол чаңгыс эвес удаа алган.

Солаңгы школага өөреним тургаш-ла, номчуп, бижип, санай берген. Ол 2005 чылда Кызылдың 5 дугаар гимназиясының 9-ку класын дооскаш, Новосибирскиниң күрүне университетиниң информатика эртемнериниң дээди школазынче кирип алган. 2015 чылда ол-ла университетти кызыл диплом-биле чедишкенин дооскан. Дээди эртемниг чанып келгеш, 2016 чылда Россияның эртемнер академиясының Сибирь салбырының Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдириниң институтунга ол ажилдай берген.

– **Солаңгы Александровна, «Шын» солунуң номчукчуларыңа ал-бодуңарны, ада-иеңерни таныштырыптар силер бе?**

– Александр Шактар-оолович, Чечек Моңгушовна Дулуштерниң дун кызы мен. Авам бүгү назынында ИХЯ шугумунга ажилдап чораан. Авам хол бөмбүүнүң тергини ойнакчызы. Республиканың «Динамо» командазына ойнап чораан. Ачам хуу сайгарлыкчы, бурунгаар көрүштүг, спортчу кижиле чораан. Ол ам бистиң аравыста чок. Бодумдан бичии чаңгыс кыс дуңмам юрист. 13 харлыг кызым бар.

– **Эртем оруун канчап шилип алган силер? Бичииңерде эртемден болуп мен деп бодап турдуңар бе?**

– Новосибирск хоорайга өөренип турган университетим Академ хоорайыгашта турар. Ук девискээрде 30–40 хире эртем институттары бар. Академ хоорайыгашка өөренип тургаш-ла, эртем ажылын сонургай берген мен. Бир-ле чүүлү шинчилээри меңээ солун ажил. Үш дугаар курска өөренип турувуста, бисти бир лабораторияга кожуп каан. Аңаа-ла эртем ажылының эге-зи боор, курс ажылын кылып эгелээн бис. Магистрниң дипломун камгалап, өөредилгемни доозуп алгаш, Тывага чанып келгеш, бо институтка ажилдай бердим. Келир үеде мергежил дугайында онзагай күзел бичиимде турбаан. Эртем ажылы кылып мен деп бодавайн-даа чораан мен.

ДОЙ УЧУНЫЙ

– **Эң-не баштайгы ажил хүнүн ам-даа сактыр боор силер аа?**

– Бо институтка хөмүр-даш шинчилээр лабораторияга ажилдап келдим. Лабораторияның удуртукчузу Любовь Хертековна Тас-оол Тываның хөмүрлериниң дугайында номнар, чогаалдар, статьялар хүлээткеш, кайы углаанышкыны шилип алырын сүмелээш, номчутунар үе берди. Меңээ хостуг шилилге бээрге, аажок үнелээн мен. Өөренип көөрүмге, хөмүр-даштың органиктиг талазы таптыг шинчилеттинмээн болду. Дооскан эртемим-геолог-геохимик болгаш, хөмүр-даштың ол талазын шинчилээр деп шиитпирледим.

– **Эртем ажылыңа удуртукчу башкыңар кым ирги?**

– Ынчан институтка ол талазы-биле эртемден турбаан. Ынчангаш эртем ажылыңа дузалажыр удуртукчу дилеп эгелээш, Сыктывкар хоорайда геология институтунун лабораториясының удуртукчузу, геология минерология эртемнериниң доктору Дмитрий Алексеевич Бушнев 2018 чылдан эгелеп мээң эртем ажылы бижирде удуртукчум апарган. Ук адырда шыырак башкыларның бирээзи.

– **Бо хүннерде шинчилеп турар ажылыңар дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

– Ажыы-биле чугаалаар болза, Тываның хөмүр-дажы Кыдатта нефть болгаш газ тывылдырып турар порода-ның чаңгыс үеде тывылган эжи болуп турар. Ынчалза-даа Тываның девискээринде хөмүр-даш уургайларының хөмүрү чер кырынче үнүп

келген. Ону Кыдатта дег, 2–3 километр черге өрүмнөп турбас. Оюлган-нардан хөмүрнү алгаш, лабораторияга шинчилептер. Шупту талазы-биле деңнээрге, тургузуу-даа, химиктиг-даа талазы-биле дөмей.

Ынчап кээрге, бир эвес Тываның хөмүр-дажы ол-ла хевээр 2–3 километр черге чыткан болза, газты бүдүрүп болур турган. Бо үеде чедир чер шимчээшкенири-биле хөмүр-даш чер кырынче үнүп кээрге, бүдө берген турган нефть биле газ шыгжамырлары буступ-эстип калган болуп турар.

Бо үеде тус черниң хөмүр-дажы нефть биле газ бүдүрүп болур деп билер болганывыста, долгандыр девискээрлерни шинчилээримге, Моолдун девискээринде хөмүр-даш уургайларында ындыг тургузуулуг хөмүр чер адаанда 2–3 километр черде чыдар болуп турар. Ында газ биле нефть бар деп түңнөп турар мен. Бо үндүргөн түңнелдерим ам-даа парлаттынмаан. Январь 31-де болган конференцияга бо ажылымны улуг эртемденнерге таныштырдым.

– **Аныяк эртемденнер конгрессинге чораан болгай силер. Оң дугайында чүнү чугаалап болур силер, Солаңгы Александровна?**

– Ноябрь 28-тен декабрь 1-ге чедир аныяк эртемденнерниң чыыжы Сочиде эртем төвү «Сириуска» болган. Российжи билиг ниитилелиниң өмүнээзинден Тывадан ийи кижиле: Тываның аныяк эртемденнер эвилелиниң даргазы Оттук Иргит-биле кады чораан бис. Конгресске хөй эртемденнер, башкылар, губернаторлар Россияның бүгү булуңнарындан болгаш даштыкыдан бээр чыгып келген. Хемчегниң үш дугаар хүнүнде РФ-тиң Президентизи Владимир Владимирович Путинниң келгени онзагай болушкун болган.

«Сириуска» Россияның 4 муң ажыг аныяк эртемденнери чыгып кээрге, дыка-ла солун болгаш ажыктыг болган деп санаар мен. Бодум хуумда Зимбабведен биолог эртемденнер-биле найыралдажып алдым. Новосибирскиге кады өөренип турган эштерим база конгресске

киржип келген. Солун, уттундурбас ужуражылгалар аңаа болду.

Дараазында чүнү кылып болурун конгресске билип алдым. «Аныяктар лабораториязы» деп мөөрейге киржип болур чорду. Бир эвес аңаа удуп алыр болза, боду лаборатория ажыдар акшаландырышкыны камгалап алыр арга бар. Лабораторияның ажилдакчылары шупту сургуулдар, магистрлер, аспирантылар азы аныяктар болур ужурулуг. Ону шенеп болур-дур мен деп көрдүм. Бир билип алган чүүлүм болза, моон-даа өске хөмүр-даштарны шинчилеп көргөш, девискээрни улгаттырары чугула деп көрдүм.

– **Амгы үеде эң-не улуг күзелиңер чүү ирги?**

– Бо үеде эң-не улуг күзелим – кандидат эртем чадазын камгалап алыры. Ажылымны дооскаш, дужаап-тым. Удавас харызын алыр дээш, манап турар мен. Эртем адын камгалап алган соонда-ла, чаа оруктар немей ажыттынар боор.

– **Силерниң бодалыңар-биле Тываны сайзырадыр дизе, чүнү канчаар болза экил?**

– Өске чурттарны шинчилеп, төөгүнү өөренип көөр болза эки. Кызыгаары ажык,

өске чурттар-биле хөй харылзаалыг, оруу эки, бүдүргөн бараанын даштыкыже үндүр сөөрткөш, даштыкыдан бодунда чок бараанны киир сөөртүп турар чурттар сайзыраңгай болур. Тываже хөй инвесторлар чалап, оларны хаара тудар болза, ынчан сайзырал шапкынчый бээр. Ынчалза-даа сайзырал чүгле экномика-биле кызыгаарланмас ужурулуг. Мага-бот, угаан-медерел талазы-биле база сайзырал деңге чорууру чугула. Кадык амыдырал херек. Спортка хандыкшылдыг, чүдүлгези күштүг болурга-ла, чоннуң амыдыралы экижиер деп санаар мен.

– **Хостуг үеңерде чүнү кылырынга ынак силер?**

– Ажылдан аңгыда, аян-чоруктаарыңа ынак мен. Бо хүнге чедир делегейниң 13 чуртун кезидим. Колдуу

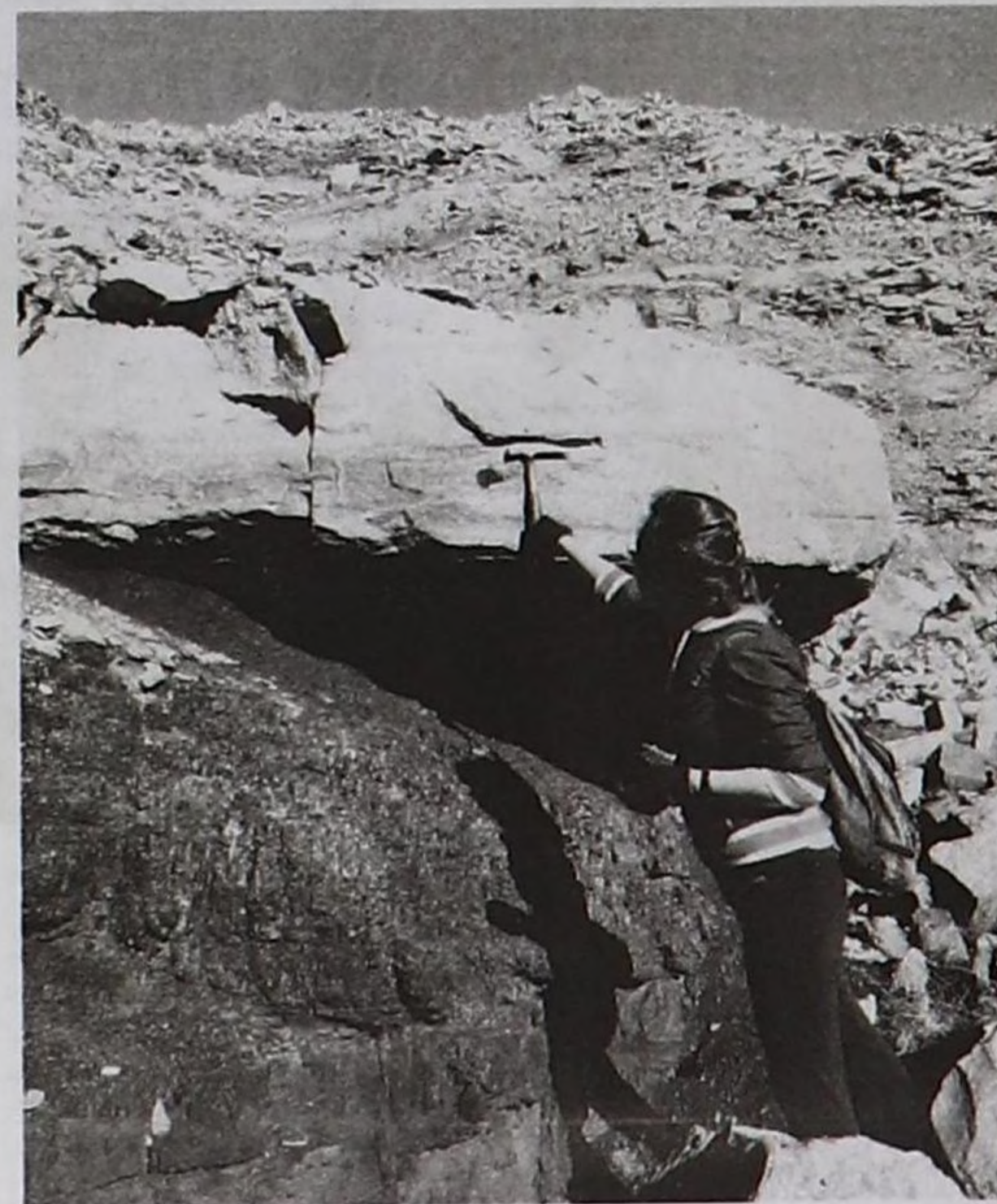
Азия чурттарын

мурнуу чүктен барыын чүкке чедир, Кореядан Египетке чедир эргээн мен. Аян-чоруктарым дугайында ном бижип эгеледим. 2024 чылды уткаан Чаа чылда мээң бижип турар номумну бодунуң чурттуңа парлап үндүрер күзелдиг вьетнам өңүк-биле найыралдажып алдым.

– **Спорт-биле өңүк силер бе?**

– Ийе, улуг теннисти ойнап, йогалап чоруур мен. Сулашимчээшкенин угаан-медерелдиң эки ажилдаарыңа чугула чүүлү эртем ажылы бижип тургаш билип алдым.

/ **Айдың ОНДАР** чугаалашкан.
Чуруктарны маадырның архивинден алган.

Эртем оруу каалама эвес, ол кадыр-берт, хат-шуурганга дөмей

ТР-ниң Өөредилге яамызының «Национал школа хөгжүдөр институту» күрүнениң бюджет эртем албан чериниң эртем секретары, филология эртемнериниң кандидаты Алимаа Хензиг-ооловна ХЕР-ЕЛ-биле таныштырар-дыр бис. Ол 40 эртем статьялары, 10 эртем-методиктиг ажилдарның автору. Тыва дыл болгаш чогаалды өөредириниң чижек программаларының тыва дыл болгаш чогаал өөренир чижек номнарының база методиктиг удуртулгаларның авторларының бирээзи, ТР-ниң Өөредилге яамызының, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының, ТР-ниң Дээди Хуралының хүндүлел бижикитериниң эдилекчизи.

– Алимаа Хензиг-ооловна, эртемче кокпа канчаар ажиттынар болур чүвөл? Силерге ынаар орук айтыкчызы кым болганыл? Ада-иенерниң чагы, дилээ кандыг турганыл?
– Мени авам эртемниг кижитүрөвс, эки бедик чоргаар чоруур деп сургаар чораан. Кызыл-Мажалыктың 1 дугаар школазынга өөренип тургаш, башкыларымны үлегер кылып чораанымдан башкы болур күзел оттуган боор. Ооң уламындан Кызылдың педагогика институтунче өөренип киргеш, аңаа далай дег улуг эртемниң адырларын танып, башкыларның эртем ат-сывын сонургап дыңнап, оларга башкыладып, Тываның янзы-бүрү кожуунарынче аас чогаал, чоннуң чер айы-биле (диалект) чугаазының онзагайын чыыр чайгы практикаларже чоруп тургаш, бүдүү иштимде эртем ажилынче сонургал оттуп турган хевирлиг. Чүге дээрже доозупкаш, Кызылдың 15 дугаар лицейинге тыва дыл, чогаал башкылап ажилдай бергенимде, университеттин тыва дыл, литература кафедрасынче ажилдаар кылдыр санал кирирге, ажилдап кирген мен. Оон эгелээш-ле эртем ажилынче кокпа оруумнуң изи эгелээн. Университетке

өөренип турган үемде куратор башкым Е.Т. Чамзырын Бурятияның күрүне университединге эртем ажылы камгалап чорааш, филология эртемнериниң доктору, профессор С.И. Гармаева-биле ооң таныжып алганы мээң амыдыралымга дыка улуг рольду ойнаан. Екатерина Тамбыевнага эртемче мээң оруумну актап изээнинге өөрүп, мөгөйп чоруур мен.

– Эртем секретары кижичүну кылыр ужурлугул?

– Эртем секретарының албан-хүлээлгезин маңа санаарга үр, ынчалза-даа бодумнуң бо хүннерде кылып турар ажилдарым-биле кыскаладыр таныштырыптайн. “Өөредилге” национал төлөвилелдин хемчеглерин амыдыралга боттандырар талазы-биле национал школаларның ажилдап кылып турары ажилдарының эртемге даянган үндэиннерлиг ажилдарының сайгарылгалары, эртем өөредилге-методиктиг ажилдарның планнаашкыннары болгаш оларның күүселдези, грантылар, эртем-практиктиг конференциялар дээш оон-даа өске ажилдардан аңгыда, «Школаларга чаа өөредилге номнары» деп төлөвилел-биле “Тываның географиязы” деп школачыларга белеткеп турар өөредилге номунуң куратору хүлээлгемни күүседип турар мен.

– Кызылдың 15 дугаар лицейинде тыва дыл болгаш чогаал башкызы база болгай силер. Мындаа сооктар дээш өөренимдей баарга, өөреникчилеринерге телефон-биле даалга берип турганыңарда, дыңнааш, магададым.

– (Каттыргаш). Ийе, чүгле уруглар эвес, кым-даа сени хүндүлээн деп бодаар болза, оларга база ээлдек болгаш хүндүткелдиг хамаарылгалыг болур болза эки деп санаар мен. А өөреникчилер дугайында чугаалаар дээр болза, чугаам төнмейн барып болур. Кандызын чок дээр! Янзы-бүрү чылдарда тыва дыл олимпиадаларына, эртем-практиктиг

конференцияларга чедишкениг киржип турган өөреникчилеримге чоргаарланмас аргам чок. Олар дээрже Айдан Ооржак, Манзырыкчы Кертик-оол, Айраа Хомушкы, Одучу Ооржак, Долума Монгуш, Самира Монгуш дээш кымнарны чок дээр.

– Силерге башкы чедишкениннеринер ам-даа күзедивис. Ам катап эртемче эглип келиилиңер. Эртем ады камгалаан ажылыңар дугайында таныштырып болур силер бе?

– Үстүнде чугаалааным Светлана Искровна Гармаева-биле 2008 чылда таныжылгавыс эгелээш, оон-на эртем ажилдарынче бичиилеп шымнып кирип эгелээн турган мен. Бурятияның күрүне университединиң орус болгаш даштыкы литературалар кафедрасынга стажировка эрткеш, аңаа эртем ажылын канчаар бижири, диссертацияның темазын, тургузуун удуртукчу башкым-биле сүмележи, библиотекаларга дүн-хүн чок ажилдап тургаш, улуг эртем школазын эрттим. Эртем чадазы камгалаан ажылымының темазы «В.Көк-оолдун чогаадкычы ажылының тыва драматургияның тургустунганынга болгаш хөгжүлдэзинге ужур-дузазы». 2019 чылдың январь 30-де Москвага А.М. Горький аттыг делегей литературазының институтунга камгалап алган мен.

– Дараазында эртем чадазын камгалаар талазы-биле кандыг сорулгалыг силер?

– Эртем оруу каалама эвес, ол кадыр-берт, хат-шуурганга дөмей, хүлээп албас, хөй-ле удурланышкак чөрүлдээлери эрткеш, бодуңуун шынзыдарың-дыр. Чогум меңээ кандидат чада четчир деп чугаалаарга, арай чүткүл чогуңуң херечизи апаар. Ынчалза-даа эртем ажылы дээрже каш-каш чылдарның чамдыкта бүгү назыда ажилдың түңнели болур. Ооң кырынга каш чылдар дургузунда шудургу ажилдар, ажы-төл, төрөл-дөргүлче сагыш салышкын кошкар, ынчангаш ол чедишкениң

база орну турар. Ынчангаш школачы уруум, студент оглум өөредир болгаш бодумнуң албан-дужаалым аайы-биле кылып турар ажылымдан делгемчидир сорулга ам дээрзінде салбайн турар мен.

– Кайы хире үр үе дургузунда хан дужаап чоруур силер?

– Студент чылдарымда улус дилээрже, дужаап турганым сактыр мен. Доктаамал дужаавайн турган мен. Сөөлгү чылдарда доктаамал дужаап эгелээримге, меңээ донор кижилерниң эрге-ажыктарын тайылбырлап берген. “Хүндүлүг донор” деп атка чедир хөй эвес арткан дээр чорду.

– Силерниң ханыңар та чеже кижини камгалаан. Оларның мурнундан “Четтирдивис” деп чугаалаайн. Буяныңар силерге каш катап эглир.

– Ындыг-ла болзун! Ажы-төлүвүске эки болур-ла болза...

– Өг-бүлөңер-биле таныштырып көрүңер.

– Өг-бүлелиг, ийи ажы-төлдүг мен. Оолдуг, кыстыг мен.

– Силерни спортка хандыкшылдыг деп база дыңнадым.

– (Каттыргаш). Чогум улуг спортчу деп бодумну санавам мен. Университеттин баскетболга чыынды командазынга ойнап тургаш, командавыс шыырак турган деп болур мен. Ол дээрже мээң хууда эвес, команданың дем-биле чедишкени болгай. Оон чүгле баскетбол ойнаар мен деп орап чүве

кайда боор. Херек болза хол бөмбүүнге ойнаар сен, херек болза, маңаар сен. Холдан ядро октаар талазы-биле бир шаңналдыг черже киргеним бар. Ынчап кээрже кадык амыдырал дээш суртаалчы мен деп ыяк чугаалап болур мен. Спортка ынак мен, ону база чажырбас мен. Чүге дээрже спортка хандыкшыл бергелерге торулбазын, шыдамын, чүткүлдүг болурун хевирлээр. Кады ойнап чораан эштеримге Аяна Михайловна Кечил-оолду, Аяна Аңгыровна Уварованы (Тадар-оол), Гульмира Владимировна Монгушту дээш оон-даа ескелерни адап болур.

– Оглуңар, урууңар силерниң кайы талаңар дөзээн болза деп бодаар силер?

– Мындыг бол деп сургап олурга, кижитүрөвс үлегерин көргүспес болза, уруглар айыткан ёзуугаар болбас. Мен оглум-уруум мындыг болзун деп күзеп турзумза-даа, чүгле оларның сонургалын бодап, деткир чордум. Олар шилип алган оруунга чедишкениг болзун деп бодаар болзумза, чүгле идегелим, бүзүрелим, ие ынакшылым-биле деткир апаар мен.

– Мерген бодаалдарыңар-биле үлешкениңер дээш четтирдим.

/ Айлаңмаа ДАРЖАА
белеткээн.
Чурукту авторнуң
архивинден алган.

Улаштыр кады ажилдажылганы чугаалашкан

Эртем хүнүнге тураскаадып, “Тюркология” эртем-өөредилге төвүнүң ажилдакчылары, филология эртемнериниң кандидаттары, улуг эртем ажилдакчылары Аэлита Салчак база Аржаана Хертек Кызылдың транспорт техникумунуң МЭЭП-31 бөлүүнүң 3-кү курузунуң сургуулдарына экскурсия кичээлдерин эрттирген.

Эртем-өөредилге төвүнүң удуртукчузу Аэлита Салчак төптүң кол угланышкыннарын, боттандырган төлөвилелдерин болгаш оларның түңнелдерин чугаалаан. Сургуулдарга эртем-өөредилге төвүнүң шинчилел ажилдарының түңнелдерин база көргүскен. Оларга “Тываның чогаалчылары”, “Тыва дылдың сөзүглелдериниң электроннуг корпусу”

деп сайтылар хамааржыр. Ол ышкаш тыва-орус болгаш орус-тыва электроннуг сөстүктүң база очулдурукчу-нуң херек кырында ажылгалын база көргөн.

Эртем төвүнүң кол эртем ажилдакчызы Аржаана Хертек төптүң чедишкениг ажилдап турар “Тываның литературлуг өнчүзүн чургайжыдары” деп студентилерниң эртем бөлгүмүнүң ажылы-биле таныштырган. Бөлгүмнүң иштинде грамма-

тиканың, өзек дыл эртемниң болгаш чогаалдарның тыва дылче очулгазынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны көрүп турар. Бөлгүмнүң кижигүннери орус, тыва сөзүглелдерни деңээр, дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин, орус сөзүглелдерде лексемаларның (чаңгыс дазылдыг сөстерниң) болгаш оларның тыва дылче очулгаларында ылгалып турар демдектерин тодарадып турар.

Тыва чогаалдарның

сөзүглелдеринде лексиктиг болгаш грамматиктиг кезектериниң хүлээлгелерин шинчилээринче, орус чогаалдарның тыва дылче очулгазының онзагай аргаларын тодарадырынче онза кичээнгеини угландырган.

Лекция транспорт техникумунуң сургуулдарының сонургалын оттуруп, кичээнгеин хаара туткан. Оларның куратору Өлзей Ооржак-биле улаштыр кады ажилдажылга дугайында чугаалашкан.

/ ТывКУ-нуң медээлеринден
Чыжыргана СААЯ
белеткээн.

Кадыы дээш камнаныр, туржур

Туберкулез – айыылдыг болгаш халдавырлыг аарыг. Ону аарыгның халдавыры – микобактериялар тывылдырар. А аарыгның үндезини – өкпе туберкулезунуң ажык хевиринден аараан кижии. Ооң тарадыкчылары болур каракка көзүлбес бичии микробтар аарыг кижиниң чараазында, си-динде, аарыг бестерниң ирининде болгаш өже-даа аарыг органнарда чоруур.

Туберкулезтан аараан кижиниң чараазында Кох-туң муң-муң микобактериялары бар болгаш, дүкпүрүп каарга, шак ол микробтуг чараа кургап, доозунналгаш, агаарже тарай бээр. Ук микробтар кончуг изиг хүнде-даа, кыштың соогунда-даа өлбес, ай-айы-биле дириг артар. Ынчангаш кадык кижии тынарга, агаар-биле организмче киргеш, 20–30 минута болганда, хан-дамыр дамчып өзүп неперээш, шупту органнарже тараар.

Микробтар организмче кире бээрге, кадык организм аарыг-биле демисежип, туберкулезтуң микробтарын янзы-бүрү аргалар-биле организмден үндүр ылгаарын кызыдар. Ынчалза-даа микробтар организмден долузу-биле үнмейн, кандыг-бир кошкак органга чыл-чылы-биле артып каап болур. Кажан кижиниң ниити байдалы суларап, соокка алзып, доңгаш, өкпеге дегдиргенде, грипп аарыы эртен соонда, чайын изигде хөлүн эрттир дегеленгенде, школачылар, студентилер берге сессия соонда нерв системазы кош-кай бергенде, арага аймаа хөй ишкенде, организм туберкулез палочкаларына удурланып

шыдавайн, аарыг берип болур.

Ук аарыгдан кандыг-даа орган аарып болур. Оларның эң-не кол непергей хевирлери:

1. Өкпе туберкулезу. Аарыгның эгези билдинмейн, чоорту эгелээр. Кижиниң шаа төнер, уйгузураар, дүне деридер, ында-хаа куду олуртур, ижин аарып болур. Ол үеде эмчи барбайн, анаа эрттириптер болза, аарыг улам ханылап, кижии аарып баксырап, хөректен хан үнүп эгелээр.

Аарыгның эгезинде өкпениң дөзүнде бестери ыжып эгелээр. Ону чүгле рентген дузазы-биле көргөш, тодарадып болур. Шак ол үеде эмнээш-кинни эгелевес болза, аарыг кедереп, өкпениң бодунче тараар – ыжыктар, янзы-бүрү хемчээлдиг оюлганнар тыптыр. Аарыгны үезинде эмнеп, хемчег албас болза, өске органнар кемдээр.

Туберкулезтан аараан кижии өг-бүлезиниң кежигүннери-биле харылзаазын кичээндирип кызыгаарлаары чугула. Ажы-төлүн чыттап чассытпас, чаңгыс орунга кады удувас. Чүге дизе бичии уругларның иммунитеди кошкак болуп, аа-

рыгга дүрген алзыптар айыыл бар.

Чаш уруглар халдавырлыг микробтуг доозунну тынып, туберкулез аарып болур. Аарыг кижиниң чанында бичии уруглар чурттап турар болза, аарыг кижиниң думчук аржылындан, иштики хевинден, чоттунар аржылындан, орун-дөжек, аяк-савазындан ажы-төлче халдап болур. Ынчангаш аарыг кижиниң орун-дөжөөн, удуур өрээлин, аяк-савазын аңгылаар, дүкпүзүн хлорлуг бүдүмел-биле аштап чуур. Бичии уругларны аарыг кижии-биле чоок харылзаштыр-базы күзенчиг. Эң-не кол дүрүм – хууда арыг-шеверни шыңгыы сагыыр, бажың иштинге доктаамал өл-шык арыглаашкынны чорудар, аштап чуур, агаарладыр.

2. Бес туберкулезу. Бистиң республикада бес туберкулезундан аарып турарларның саны туберкулезтуң өске хевирлеринден аарааннардан хөй. Баштай кол нуруузуңда чазын янзы-бүрү бестери (моюнун, сегел адааның, боостаның, колдук адаанда) ыжып, улгадып эгелээр. Баштайгы чылда чазын, күзүн ыжып келгеш, оон чайын чиде бээр. Эгезинде кижии аарбас, ниити байдалы база шоолуг баксы-равас. Ону чогуур үезинде илердип эмнелес болза, ыжык улгадып, чүстер-биле тутчуп, частып болур.

3. Сөөк туберкулезу. Колдуунда оорга, моюн сөөктери, бут чүстери, ээжилер болгаш өске-даа сөөктер аарып болур. Эгезинде чүстер ында-хаа аарып, чүстер ыжып, мырыңай кылаштыгынмас апаар. Оорга сөөгү достайып келир болза, ол аарыгның ханылаанының

демдээ болур.

Туберкулезтуң шупту хевирлеринден кадык кылдыр сегип, когун үзе эмнедип болур. Ол чүгле аарыг кижиниң бодундан хамааржыр. Амгы үеде аарыг улусту эмнээринге таарымчалыг бүгү-ле байдалдарны тургускан. Туберкулез аарыын эмнээринге үр үе негеттинер. Аарыг кижии бодунуң кадыы дээш сагыш човап, камнанып, үргүлчү серемчилелдиг болурундан, эмнерин үспейн ижип, эмчиниң сүмезин сагып, аайы-биле чоруп турарга, аарыгдан адырлып алып магадылал улуг.

Бир эвес туберкулез аарыг берген болза, эмнээш-кинни үзүктелиш-кин чокка, чыл дургузунда эмнедири чугула. Аарыг улус 2-3 ай эмнелгеш, ниити байдалы чүгээртеп бээр-ге, эмнээш-кинни соксадыптар таварылгалар база элээн хөй. Ол шын эвес, чүге дизе элээн үе эрткенде, шала эмнелгенин уржуундан аарыг катап каданнаар болгаш эмнээш-кинниң түңнели багай болуп, аарыг кижиниң байдалын баксырадыр.

Туберкулезтан камгаланы-рының база бир хевир – эки чымненилге. Эржежок чугула белоктар, үстер, углеводтар, минералдыг дустар, витаминер элбек чымнерни чогуур үезинде чип турары күзенчиг.

Устүнде айыттыг камгалал хемчегден аңгыда, туберкулезка удур профилактиктиг хемчеглер база бар. Ол дээр-ге баш бурунгаар тарышкыннар. Туберкулезка удур тарылганы чаа төрүттүнген чаштарның шуптузунга салыр. Дараазында катаптаар тарылганы (ревакцинация) 7, 12, 17 харлыында, улуг улуска 30 харга чедир чорудар

ужурлуг. Бүгү-ле аарыглар-биле кол демисел – аарыгны баш бурунгаар илердип тодарадыры.

Республиканың туберкулезка удур диспансериниң көжүп чоруур флюоромобильдери чылдың-на график езугаар республиканың кожууннарының сумуларынче чурттакчы чоннуң өкпе-хөреэниң флюорографтыг шинчилгезин эрттирип турар.

Бо материалды номчаан кижии бүрүзү туберкулез аарыының хоразының дугайында база катап сактып, бодунуң болгаш чоок кижилериниң кадыынче сагыш салып, хөрек шинчилгезин чылдың-на ыяап-ла эртип турарын утпаза чогуур.

Бир эвес чоок кижииң аарыг берген болза азы аарыгның шинчизинге дөмей демдектерни эскерип калзыңарза, дарый эмчиже барып, шинчилгени чорударын кызыдар. Шак бо үеде үе чидирбеси – эң-не чугула.

Сактып алыңар! Шын эмне-нип, эмчиниң сүмезин күүседи-п, эмнээш-кинни соксатпас улус өске улуска аарыын таратпас, боду дүрген сегип, аарыгдан эмненип алыр. Силерниң сорулгаңар болза, чоок кижииңерни берге үеде деткип, эмнээш-кин үезинде кады болуп, ол чааскаан эвес дээрзин көргүзери чугула.

Туберкулез аарыы берге-даа болза, ол эмнеттине бээр дээр-зин черле утпас! Аарыгны эрте чаада илердип, эмнээш-кинни үезинде эгелеп, эчизинге чедир эмненип алыры – аарыг кижиниң эң-не кол сорулгазы.

/ Антонина ЧАНЗАН,
Республиканың туберку-
лезка удур диспансериниң
фтизиатр эмчизи.

| ТӨЛЕВИЛЕЛ |

Амгы үеге дүүшкен ортулукчугаш

Чедери берге ыраккы Тожу кожууннуң Сыстыг-Хем суурунда фельдшер-акушер пунктузун ажыткан. Ону Президент Владимир Путиниң хүлээп алган шийтпири езугаар “Кадык камгалалы” национал төле-вилелдиң кадык камгалалы-ның бирги звенозун чаартыр программазы-биле туткан.

Канчаар-даа аажок чараш оран-сава бо. Сактырга,

chederi берге ырак черниң эвес, а хоорайның эмнелгезинде кижии чедип келген дег сагындырар. Мен бо суурда 50 ажыг чыл чурттап турар мен. Ол үе дургузунда маңаа ыңдыг чараш бажың-даа көрбээн мен” – деп, суурун 87 харлыг хоочун чурттакчызы Алина Аковна бодунуң өөрүшкүзү-биле үлөшкен.

Өскелерден ылгалып турар. Сыстыг-Хем суурун фельд-

шер-акушер пунктузу ам дүрген интернеттиг, ыракта эмчилер-биле сүмележи-птер аргалыг, езугу-ла амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар ортулукчугашы апарган.

“Бистиң ыраккы кожууну-вуста, ылаңгыя чедери берге Сыстыг-Хем дээн ыш-каш суурларда, кадык камгалалы-ның бирги звенозун чаартыр программазы-биле чаа оран-саваларның туттунуп

“Фельдшер-акушер пунктуларының ажылдакчыларына амгы үениң дериг-херекселин болгаш дүрген ажылдаар интернетти ажыглап тургаш, аарыг кижилерге ол-ла черинге боттуг дузаны чедириптер аргалар турар ужурлуг”.

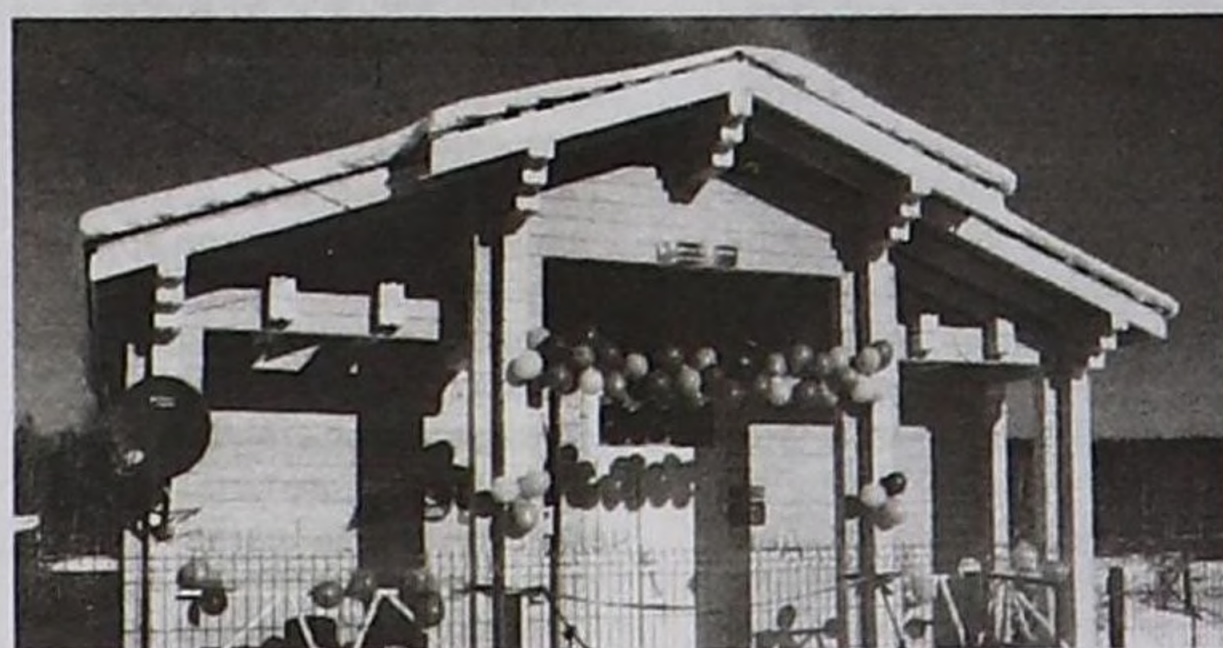
/ Владимир Путин.

турарына аажок өөрүп тур мен. Сыстыг-хемчилер ам диспансеризацияның бирги чадазын суурдан үнмейн, чаа

эптиг ФАП-ка эртип, херек болза ыракта эмчилер-биле-даа харылзашкаш, арга-сүмени-даа ап болур аргалыг апарган” – деп, Тожу кожуунуң төп эмнелгезиниң улуг эмчизи Чиңгис Куулар демдеглээн.

Ол ыш-каш ФАП-тың чаа оран-савазында аптека пунктузун база ажыткан. Оон чиигелделиг эмнер алып пациентилер халас эмнерни алып аргалыг. Суурун өске-даа чурттакчылары төрөөн суурундан үнмейн, ФАП-тың аптеказындан эргежок чугула эмнерни садып ап болур.

/ Чыжыргана СААЯ.

Көк Улу чылы моорлап келир

2024 чылдың февраль 10-да 3.40 шакта 3 көк меңгилик көк Улу чылы моорлап келир. Ниитизи-биле чыл эки эртер. Ынчалза-даа аныяктарга арай кадыг, чаш улуска эки, улуг назынныгларга ортумак, үнүш-дүжүт талазы-биле эки чыл болур. Кижилер аразынга болгаш бойдус халаптары-биле холбаалыг айыыл-халаптан оваарнып чорза эки.

ШАГААНЫҢ ТЫВЫЛГАН ТӨӨГҮЗҮ

Шагааны эрттирер үени анаа-ла айтып кагбаан дээрзин Цеченлинг хүрээзинин лама башкылары чугаалаан. Ону Будда Шакьямуниин үезинде сарыг шажынчы төөгү-биле холбаалыг дээрзин лама башкылар тайылбырлап турар. Ынчан аңаа удур 6 башкы турган. Олар Будда Шакьямуни-биле адааннажылгаже чалаарга, үр үе дургузунда чылдырып келген түңнелинде, чөпшээрешкеш, Пар айының бир чаазында кылдыр дугурушкан. Григориан сан-биле алырга, январь, февраль айлар болур. Адааннажылгага келген 6 башкы ширээниң бажынга олуруп алырга, ала-чайгаар-ла адаанга келир. Маргыжар дээрже аксы безин ажиттынмас, чаңгыс сөс чугаалап чадашканнар. Будда Шакьямуни дүжүлгеге саадаптарга, эрткен, амгы, келир үелерниң буддаларының күжүн илередип турар. Очур-Маанай башкы үнүп келгеш, адааннажыр дээн 6 башкыны ойладыпкан.

Ооң соонда Будда Шакьямуни Пар айның 15 чаазына чедир чонга илби-шиди көргүскен. Бир дугаар хүнүнде ол бодунуң диш аштаары-биле белеткеп каан ыяжын черге шанчыптарга, ол дириг ыяш

болуп канчаар-даа аажок улгадып өскөш, хөнек хире улуг чимистерлиг апарган. Ону чыылган чон чиггеш, аарыг-аржындан эттинип, угаан-медерели чегей кижилер орталанып келген. Хүн бүрүде янзы-бүрү илби-шидини көргүскеш, 15 дугаар хүнүнде тамы оранын көргүскен. Ынчан кижилер бүрүзү тамы оранына боттарының хилинчектенип турарын көргөн түңнелинде, башкының өөредиин өөренип, буянның кылдыр алдынып, багай чүүлдер кылбайн барган. Ынчан дендии хей кижилер оранындан хосталырының өөредиин шигээдип, Будда деңнелин четкен.

Чже Цонкапа башкы ол 15 хонук дургузунда Будда Шакьямунини мактаар ужуруг дээш, Шагаа байырлалын тургускан. Шагаа айында 15 хонук дургузунда хүрээлерге улуг номналдар кылып, тариалар номчул, тейлээшкннер кылып ужуру ол. Чурагай аайы-биле чылдың эгезин Пар айында кылдыр доктааткан. Григориан сан-биле алырга, чамдык айлар 31 хонуктуг, а ай санаашкыны-биле албан 30 болур болгаш аразында чамдык хүннер база чок. Григориан календарьда, ай санаашкынынга деңнээрже, 1 ай артып турар. Ынчангаш Шагаа хүнүнүң аңгы-аңгы болуп турар ужуру ол.

ШАГАА БҮДҮҮЗҮ

Шагааның бүдүү айында чурттап оран-савазын аштап-арыглаар. Шаандан тура тыва чон чиир ээдин, далган-тараазын, саржаан күзүн белеткеп, үүжелеп алыр турган. Байырлал келирге, ол үүжезин ужулгаш, өргүп, аыштанып-чемненир. Бүдүү айында амылыг амытан тынынга чедип болбас.

Ол ышкаш Шагаа мур-

нунда "сор" ёзулалын эрттирери база чаңчыл апарган. Эрткен чылда кылган багай чүүлдерин сактып, буруузу миннип, аарып турар болза, далганны туткаш, аарыг-аржы далганче сиңе берген кылдыр бодавышаан, аарыг черлеринге дээрткеш, башкыларның өрттедип турар сорунче чалаптар. Бо чылын ол ёзулалды февраль 8-тиң хүнүнде хүрээ бүрүзүнге номчуур. Бодал, сагыш-сеткил-биле арыглань сор ёзулалын Шагаа мурнунда 2 хонук бурунгаар кылып чорудар.

КАНЧААР УТКУУРУЛ?

Күңгүрбаалыг (алтары) болза, ооң баарына ак чем аймаан өргүп салыр. Шак ындыг тускай булуңчугагы чок болза, чемненир ширээзиниң кырынга делгээр. Ширээге тараа турары кончуг чугула дээрзин лама башкылар санап турар. Чүге дээрже тараа үрезин кылдыр санаттынар. Үрезинден бүгү-ле чүүлдер бодарап үнер болганындан, ону өргүүрү чугула. Ол үеде "Аыш-чемивис дээжизин бурган-сагызыннарда, чер-суг ээлеринге өргүп, Шагааны уткуп ап тур бис" — деп чугааланыр.

Сарыг шажынчы хүрээлерге Шагаа дүнезинде база ооң эртенінде даң бажындан тура номналдар эгелээр. Ол дүне Балдан Лхамо камгалакчы сагызын эргиер деп билишкнн бар. Ынчан кижилер

бүрүзү хондур удувазы албан звес. Кадыкшылы быжыг, харык-шинээ эки кижилер хондур удувайн барып болур. Бодунуң кадык байдалын өөренип көргеш, Шагаа бүдүүзүнде эртежи удуп чыдыпкеш, 3 шак 40 минута үезинде туруп келирге, өршээлдиг дээрзин Цеченлинг хүрээзиниң башкылары санап турар. Хондур удувайн, Шагаа хүнүнде шагзыргай хүнээри база берге дээрзин билир бис.

3 шак 40 минута үезинде туруп келирге, караңгы болур. Ынчан бажыңа чула, аыш-чем өргүп, саңга салыр аыш-чем дээжизин белеткеп турда, хүн үнүп келир. Ол үеде саң салыр ёзулал-биле Шагаа байырлалы эгелээр. Чамдык улус 3 шакта-даа саңын салыр. Кайы үеде ёзулалды кылыр кижилер бүрүзүңүң эргези. Бурган-сагызыннарда, чер, суг ээлеринге өргүп кылып, буян чыырынга кандыг-даа үе эптиг деп лама башкылар санаан.

Саңга эът, согуна, кош-согуна (чеснок), чуурга, колбаса, салат аймаа салып болбас. Тыва далган, саржаг салыр ужуруг. Далганга 3 ак — сүт, саржаг, хойтпак азы кефир, 3 чигирзиг чем — ары чигири, үнүштен кылган чигир (повидло), анаа чигирин тускай чурум ёзугаар холуурун номда бижип каанын лама башкылар демдеглээн. Оларның кайы-бирээзин көвүдөдиптер болза, база хор-

жок, шупту дең болур ужуруг. "Саң деп сөс арыг дээн утканы илередир. Чемниң арыг, ак үстүн өргүвүшаан, чер-чуртувусту арыглаарын бурган-сагызыннардаң дилээр ужуруг бис. Ооң буяны аажок улуг. Ол үеде бурган-сагызыннардаң аңгыда, чер, суг ээлери, чыт-биле чемненир амытаннар база чыгып келгеш чемненир" — деп, Цеченлинг хүрээзиниң лама башкызы чугаалаан.

Өгнүң херээжен ээзи амданныг, чаагай кылдыр хайындырган сүттүг шайының бажын чажып, бурган-сагызыннарда, чер-чурт ээлеринге өргүүр. Бир звес өгдө шупту херээжен кижилер бар болза, Шагааны бо ёзулал-биле уткуп алырга база ажырбас.

Шагааның даң бажында чылды өргүл-сөңнүг уткуп алгаш, ол хүн кадыг ажил кылбас, аыштанып-чемненип, ойнап-хөгөп хүнээри.

Байырлалдың баштайгы хүнүнде улуг-биче чон бот-боттарының аразында чолукшужар. Ылаңгыя улуг назынныг өгбелери бар болза, оларга белек-сөңнүг чедип чолукшууру чугула. Ол дээрже амыр-мендизин айтырып, чыл эки эртсин дээш, эки күзээшкннер, йөрээлдер салыры болур.

Ийи дугаар хүнүнде хей-аът тугу киискидер. Пөске эки йөрээлдерни бижээш, хатка азарга, кончуг күштүг болур. Амгы үеде дендии эки йөрээлдерни бижээн белен хей-аът туктары бар апарган. Кижиниң хей-ады арзылаң, пар, хаан-херети куш ышкаш күштүг болзун, чорук-херээ чогуңгур, назыны узун болзун дээш хей-аът тугу киискидер.

Шагаа айында 15 хонук дургузунда улуг йөрээл номналдар болур. Чурагай аайы-биле көргеш, чогууру-биле ном номчудуп алыры база эки дээрзин лама башкылар демдеглээн. Буян чыып алыры-биле, чамдык өг-бүлелер, аймактар Чадамба, Доржу Чотпа, Алдын-Херел судурларын база номчудар.

/ Чыыргана СААЯ.

| ХУУДА БОДАЛ |

Шагааны уткууру

Шагаа — чөөн чүк чоннарының Чаа чылы, частың эге айы. Ону кыштың адак айында уткуур. Шагаага күзүн-не белеткенип эгелей бээр. Чедишкен түлүк семис иртти дөгөргөш, үүжелеп, «доорамчы» кылып алыр.

Шагаа бүдүүзүнде кижилер чурттап турар оран-савазын аштап-арыглаар, бажыңнарыңарда күңгүрбаа бар болза, өргүл кылып аыш-чемниң дээжизин чалаар. Шагаага шуптузун сагып, эки белеткенген өг-бүлениң чорук-херээ чогуңгур, чаа чылда амыр-тайбың чурттаар. Бүдүүде эъттиг чем чиирин

шеглээр. Ол хүн камгалакчы Палден Лхамо Бурган бүгү өртемчейни эргий кезип хынаар. Чамдык улус Палден Лхамо сагызыны удуп чыткан кижини өлүг кылдыр санаар деп турарлар. Ол-даа шын звес боор. Бурган кижиге ындыг багай күзээшкнн кылбас. Аңаа чүгле айызын бербейн барып болур.

Шагаа бүдүүзүнде лама башкылар хүрээге «Дугжууба» арыглал ёзулалы кылыр. Ол дээрже эрги чылдан чаа чылче сол-тайбың кирип, эрткен чылдың хай-бачыт, нүгүл-хилинчээн арыглаар ёзулал.

Чурагачы лама башкыдан чаа чылда кайы чүкче бирги базымны кылырын, хей-аът

тугун каяа киискидерин, чаа чылда чүден оваарнырын, аал-оранга кандыг судурному номчударын айтырып алыр.

Шагааның бирги чаазында эртен даң адып орда, 3 шак үезинде тургаш, тыва хевин кедип, күңгүрбаага чула кыпсып, чаа чылда нүгүл-халап чок, буян-кежик йөрээп, чалбарыыр. Ак сүдүн өрү чажып, саң салыр. Аалга аыш-чемин делгеп салган соонда, Шагааның найыр дою-даа эгелээр. Кончуг шыырак аныяк оолдар Шагаада ирт эъди хайындырган үстүг быдааны аразында ижи, маргыжарлар. Ону «бардамнаар» дээр. Ол хүн чем ишкен аяан ыяп-ла доңгайтыр салыр. А чаңчыл ёзугаар аякты өрү көрүндүр салыр болгай бис. Бир звес чем ишкен аяан Шагаа үезинде доңгайтыр салып каар болза, ол аяктың «ээзин»

тотпаан деп санаар болгаш аякты катап долдур кудар.

Шагааның найыр-дою адакталган соонда, дагдан инек кежи-биле чуңгулаар, баг кагар, тевектээр, хендирбе сөөгү сый кагар. Кежээ кыстар «Аскак-кадайлаар», тывызыктаар, дүрген чугаа чугаалажырлар. Улуг улус тоол ыдар, оолдар көзөрлээр, шыдыраа салыр, кажыктаар.

Шагааның бир чаазының хүнүнде арага ишпес, алгыш-кырыш, шош-содаа кылбас, хол-нүгүл дажывас. Ашак, кадай улус бот-боттарына чолукшувас, чарлырының демдээ. Ол ышкаш дүңгүр хакпас, хам хамнатпас. Чүге дизе Шагааның ак айынга «караң» чүдүлгө таарышпас. Ыт хакпас, аас-дыл үнер. Өске улуска акша-төгерики бербес, өреленип болур, кара өңнүг суй белек тудуспас,

ыяш шалбалавас, азыраан малының төнерин оштаар.

Шагааның ийи чаазында аалдажып, суй белек солчуур, улуг назынныг кижилерге «Айыжы», «Самбай» кадактыг чолукшуур, а эрге-ямбылыг улуска «Хип» кадак туткаш, аскында шынныг бараалгаар. Кадакты баш ажыр чүгле лама кижилер салыр.

Шагааның үшкү чаазында кижилер бүрүзүңүң хей-ады, сүлдө-сүзүү бедик болзун дээш, хей-аът тугу киискидер, саң салып, артыжаныр, ак чем, сүт өргүүр. Ол үеде ачылыг ак Дээрлерде, Бурган сагызыннар черже чалаарап кээп турар кылдыр тейлеп, чалбарыыр.

Шаг чаагай, Шагаа чаагай! Шагаа-биле!

/ Шулуу КАРА-САЛ, ИХЯ-ның хоочуну.

ТЫВА КИЖИНИҢ БАЙЫ — АЖЫ-ТӨЛҮНДЕ |

Өгбе аваның ук-салгалы

Чаа-Хөл кожуунунун база бир төрөл аймааның улуг өгбе иези Долума Маны-Караевна Монгуш. Тараалаң, мал-маган ораны Шаңчының изиг оъттуг Изиг-Карага (Улуг-Хем биле Хемчик белдириниң чоогу) ол төрүттүнген. Орлан-эрес кыс Долума кадыр дагларга өшкү-хой дозуп, шорааннардан харап келир те-чуңмалар сонургап көрүп, эштери биле Хемчиктин кылаң кара суунга эштип, ойнап өскөн.

Долума Маны-Караевна он дөрт божаан, он беш ажы-төлдүг. Он дөрткү дугаарын-да мырыңай ийис оолдарны Чаа-Хөлдүн Чайлаг-Алаакка 1923 чылдың март 15-те божаан. Ол оолдары бир хар безин четпээнде чоок төрөли Монгуш Ак-Лама ийис оолдарының бирээзин азырандыга хайырлаарын хөй ажы-төлдүг угбазындан дилеп келген. Лама башкыларын айтып бергени чургайы оолдарынга таарымчалыын билип, ада-ие улуг удурланмайн, чөпшээрешкен. Ак-Ламаның өгленип-баштанган улуг оглу Арапчорнуң ажы-төлү төрүттүмөй чораан чүве-дир. Ада-иези ийистерниң бирээзин азырап алган соонда, дөрт ажы-төлдүг болган. Ынчангаш Ак-Ламаның, ооң оглу Арапчорнуң ажы-төлү, төрөлдери азыранды оолга аажок ынак, ону Тергиин деп адап каанында ужура-ла бар.

Тергиинниң амыдырал-чуртталгазы бир янзы болган. Ол эрес-кежээ эр болуп өскөш, Тываның Араттың Революстуг шеринче 1942 чылдың март 15-те Василий Ак-Ламаевич Тергиин деп ат-фамилиялыг кирген. Шериг херзэн Моолдун Кызылга элчин черинге таңнылындан эгелзэн. ТАРШ-ка албан-хүлээлгени ийи чыл чедир эрттирип турда, Тыва Арат Республика 1944 чылда Совет Эвилелинге каттышканы-биле холбаштыр ону совет шеригже келдирткен. Ынчангаш ыраккы Сахалин ортулукка шериг албан-хүлээлгени уламчылаан. Эгезинде аъттыг шериг полкка телефонистзэн, 777 адыгы полкка, тудугжу батальонга дээш ниитизи-биле 4 чыл 6 ай дургузунда шериг хүлээлгезин эрттирген. 1947 чылдың март 25-те ыдык хүлээлгезин үзе тепкеш, ефрейтор эргелиг, шаңнал-макталдыг, дурт-сынны саң дорт солдат чанып келген.

Эрес-кежээ, хөй-ниитижи аныяк эр Чаа-Хөл кожуунунун Булуң-Терек суурнуң ажил-ижинче шымнып кирген. Кызыл-Дагга баштай келген «полуторка» деп 1,5 тонна чүк сөөртүр машинаны чолаачылаан, шеригге орус дылга чугаалап өөренип алган болгаш, чер болгаш суг курлавырларын шинчилээр дээш Саян артындан келген ажилдакчыларга очулдурукчулаан, сүт-бараан фермазын эргелекчилзэн дээш Василий Тергиин кандыг ажилды кылып чорбаан дээрл.

Василий Ак-Ламаевич Тергиин Араттың Революстуг Шериниң дайынчызы чораанын ыдыкты-биле сактып, ооң дугайында тураскаал демдекти арттырган — авазы Долума Маны-Караевнаның төрүттүнген чурту Изиг-Карада чалым хаяга «АРШ» (Араттың Революстуг Шерии) деп улгаттыр оя шапкаш, кызылдыр дозулап каан.

Тыва Арат Республиканы 1944 чылда ССРЭ-ге автономнуг область

чергелиг кылдыр каттыштырган соонда, аваларга күрүнениң кичээнгейи улгаткан. Хөй ажы-төлдү азырап өстүрген иелерге күрүнениң шаңнал-макталын тыпсыр апарган. Хөй ажы-төлдү божуп, азырап өстүргени, төлөпиг кижилер кылдыр кижизиткени дээш Чаа-Хөл кожуунунун Кара-Тал сумузунун чурттакчызы Долума Маны-Караевна Монгушка ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунун 1945 чылда май 29-та үнген чарлыгы-биле «Кызыл Сылдыс» ордени биле «Маадыр-ие» атты Чаа-Хөл кожуунунун хуралына байырлыг байдалга ты-выскан.

Василий Тергиин 1951 чылда чалыы кыс Хавак Сандаковна Ховалыг-биле өг-бүлө тудуп, кежик-чолдуг чурттаан. Беш ажы-төлүнүн аразынга ийис кыстар база төрүттүнген. Ача-зы Тергиинниң төрзэн иези Долума Маны-Караевнаның ханы ийис кыстарже дамчаан деп чугаалап болур.

Баштайгы өөнүн ишти аныяанда чок болган. Элзэн үе эрткенде, Чечек Түлүшевна Бадыжык-биле ийиги өг-бүлени Василий Ак-Ламаевич туткаш, үш оол, бир кыстыг болган. Баштайгы-даа, ийиги-даа иелерниң ажы-төлү эп-найралдыг чурттап чоруурлар.

Долума Маны-Караевнаның он беш ажы-төлүнүн чамдыктарын таныштырыпса, ажырбас боор. Оларның шуптузунун дугайында төөгүп бижири дыка узун апаар. Эң улуу Арган-оол дөрт төлдүг болган. Оглу Тырлай иштики херектер органнының хоочуну, Туранга чурттап чораан. Үшкү оглу Дүвендей. Ооң оолдары Шойгар Тожуга, Шойдак Чадаанага чурттап ажилдап чорааннар. База бир оглу Шойдаң Чаа-Хөлдүн Ак-Туругга колдуунда тудугжулап ажилдап турган. Долума Маны-Караевнаның уругларының бирээзи Долзат тос ажы-төлдүг болган. Бо уруунун чанынга Долума Маны-Караевна Үрбүн суурга 1950 чылга чедир чурттаан.

Тергиин-биле ийис төрүттүнген оглу Монгуш Норбу алды ажы-төлдүг. Ол узаныр-чазаныр, даараныр, кылбас чүвези чок ус-шевер болган. Аныяанда хову база хой бригадаларын удуртуп чораан. Назы-хары улгаткыже малчыннап, шаңнал-макталдыг ажилдап каан. Норбунун улуг оглу Эриксон, кенни Галина ада-иезиниң ижин уламчылап, совет үеден амга чедир малчыннавышааннар. Эриксон Монгушевичиниң өске ажы-төлү аңгы-аңгы иште төлөпиг ажилдап чоруур.

Хөй ажы-төлдү божуп, азырап өстүрген буянын ава Долума Маны-Караевна Монгуштуң ук-салгал уругдары эңмежок хөй, олар улуг аймак болган деп болур.

«РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тер-гиини» хөрек демдээниң эдилекчизи хоочун башкы, Василий Тергиинниң уруу Алла Васильевна Бадан-оол биле школа назыны четпээн уруглар кижизидилгезиниң хоочуну, ТР-ниң Президентиниң Хүндүлел бижииниң база «ТАР-ның парламентизиниң 100 чылы» медальды эдилекчизи Копейек Монгушевна олар Тергиинниң ук-салгалының дугайында төөгүп бижииринге улуг дуза каткан.

/ Дегут ДЕМЧИК.
Чаа-Хөл суур.

| СОВЕТ ШЕРИГЛЕРНИ АФГАНИСТАНДАН ҮНДҮРГЕНИНДЕН БЭЭР
35 ЧЫЛ ОЮНГА |

Кызымак «афганчы»

Сактып кээримге-ле, Артур Шывык школага идепкейжи өөреникчи кижиги. Школачы концерт-суглаа, байыр чыскаал эрттирерге-даа, ол мурнуку одуругда боор. Хүндүткел самбыразындан фоточуруу мырыңай дүшпес. Дорту-биле чугаалаарга, ол үлегерлиг өөреникчи чораан.

Артур менден бир класс улуг болгаш, шеригже база бир чыл мурнай чораан. 1981 чылда шеригден шөлзөп кээп турда, бистер ону магадап көрүп турган бис. Чүге дизе, Артур, бирээде, Афганистанда, дайын-чаа болуп турар черде шериг хүлээлгезин эрттирип турар. Ийиде, десант. Ол үеде кандыг оол совет шеригниң агаар-десант кезектеринге шериг албанын эрттирерин күзевейн чораан деп? Ол үеде чурттун киноэкраннарына десант шеригниң маадырларының дугайында элзэн солун фильмнер үнген турган. Ынчангаш Артур Шывык шеригден шөлзөп чедип кээрге, Кызыл хоорайга турган Берт-Даг суурдан кезек оолдар чыгып алгаш, ону эдерип чоруп турдуус-даа ийин...

— Бистиң шериг кезээвис Афганистанче бир дугаар кирген кезектерниң бирээзи. Үе-черге оолдар-биле Шинданд хоорайга шериг албанын чартык чыл ажыг үеде эрттирдим. Хайгыл-десант батальонунга чолаачылап турдум. Ынчан совет шериглери Афганистанче киригден бээр чыл четпээн үе чүве. Чамдык шериг кезектери ол чуртка чаа кээп, турумчуп турган. Чурттаар, шериг хүлээлге эрттирер байдал база амыр звес, ынчангаш кезээвистиң девискээриниң чаагайжыдылганын база боттарывыс кылып турдуус.

Бодум хайгыл-десантының куяк машиназы — БРДМ-ни мунуп турдум. Боду идегелдиг, эки машина. Ооң-биле Герат — Кандагар аразына тайбың чүкк база шериг чемзек сөөртүп турган элзэн каш автоколоннаны хайгаарап үдештим. Ол даалгаларны эки күүседип турганым дээш Тывамче кыска хуусаалыг шөлзө-даа ап чордум — деп ол чугаалаар.

Артур Шывык Берт-Даг ортумаак школазын 1980 чылда дооскан. Ол-ла чылдың күзүнүнде шериг херзэнче аъттанган. Ашхабад хоорайга ийи неделяның кыска өөредилге белеткелин эрткеш, Афганистанче хөй санны эштери-биле кирип «октаткан».

Баштайгы үеде берге болган:

бирээде, чаныксанчыг, ийиде, өске чуртта келген, ам артында хамааты дайыны болуп турар ханныг-чинниг республика. Шупту чүве ооң мурнунда хамааты амыдыралындан сыр өске — хостуг чорук чок, чүгле доктааткан чурумга чагыртыр, шериг кезээниң девискээринден үнерге, өске чүдүлгелиг, өске чаңылдарлыг хары чон...

Хайымныг шериг чуртталга айдан айче шөйлүп турган. Артур долгандыр байдалга чаңчыгып эгелзэн. Ол үениң дургузунда шериг эш-өөрүн-даа чидирген. Бодун оожургадырга-даа, дөмей-ле сагышта дүвүрел бар. Кым билер, душманның кара огу кымга-даа дээп болгай.

Интернационалистичи дайынчы Артур Шывык шеригден халашкаш анаа олурбаан. Өг-бүлө туткан соонда, кылыр-тудар ажилдар мырыңай көвүдзэн. Мал-маган азырап, оозу-биле колдуу туттунуп чоруур. Ынчалза-даа күрүне ажилын база ак сеткилдий-биле күүседирип чораан. Ол хөй чылдарда Берт-Даг ортумаак школазынга ажил-агыг эргелекчилеп ажилдаан. Өөнүн ишти Анна Сан-ооловна-биле бир оолду азырап өстүрген. Оглу шагда-ла улуг кижиге болган, Кызылда аңгы өг-бүлелиг. Күш-ажыл болгаш социал политика яамызында ажилдап чоруур. Афган дайынының хоочуну уйнуктарына ынаа аажок. «Ажы-төл ажил-агыглыг, уруг-дарыглыг амыр-тайбың чурттап-ла чорза, амыдыралга оон өске чүү херек боор? Кол-ла чүве олар дайын-чаа деп өзү кара чүвени көрбөс болза эки» — деп, Артур Шывык улуг-биче таныш-көрүжүнге бо-ла чугаалаан олурар.

Афган дайынының хоочуну Берт-Даг суурда болуп турар шериг-патриотчу ажилдарның идепкейлиг кижикчизи. Эрткен чылдан эгелзеш, тускай шериг операцияның кижикчилери чаңгыс чер чурттугларын база ол ажилдарже хаара тудуп эгелзэн. Аныяк дайынчылар акызының чугаазы дыңнаар. Олар бо хуннерде совет шериглери Афганистандан үндүргенинден бээр 35 чыл оюнга болгаш Камгалакчылар хүнүнге тураскааткан массалыг ажилдарда белеткенип турарлар. Төрзэн чуртунун патриоттарын улуг-биче дайыннарга адын сыкпаан дайынчыларның үлегеринге кижизидер деп чүвени Артур Окчаевич Шывык эки билер.

/ Юрий ДАРБАА.
ТР-ниң алдарлыг журнализи.

Бай-Тайганың төлдери бис

Бай-Тайга – чараш болгаш байлак булуңнарның бирээзи. Бай-тайгажылар ишчи болгаш бөдүүн, хүндүлээчел, биче сеткилдиг чон. Шаанда, эрткен чүс чылдың 1930–40 чылдар үезинде, тараа, сизген шөлдеринче мал элекке кирбезин дээш, дестеп каар турган. Бай-Талдың Кускунуг-Хаядан эгелээш Тээлиниң Адыр-Мажалыкка чедир араттар ыяшты тайгадан аът, шары-биле сөөртүп эккелгеш туткан. Суурларывысты база-ла мындыг арга-биле чон тудуп кылган. Ынчан оларга акша-шалың төлөвейн турган. Чон бодунуң хүлээлгези кылдыр ук ажилдарны ак-сеткил-биле кылып чораан. Кожуунуң девискээри кончуг байлак, аң-меңниң, куштарның ораны. Хемнеривисте балык-байлаң, аргаарыларывыста кат, тоорукту шыдаар шаа-биле чыып аап болур. Аржааннарывыс суму бүрүзүнде 4–5 болгай.

Чер-чуртувустуң кол-ла байлаа – кижилер. Оларның ат-сураа чүгле Тывада, Россияда эвес, а делегейде билдингир. Кара-Хөлдүн төлү Шойгу Күжүгеттиң оглу Сергей Шойгу Россияның Маадыры, чурттуң Камгала сайыды. ССРЭ-ниң улустуң артизи Алексей Чыргал-оол, ССРЭ-ниң улустуң башкызы Арыя Алдын-оол, Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары Даңзырык Калдар-оол, Үрүле Каңдан болганнар. Үрүле Каңдан – Маадыр ие база. Ынчангаш ол 2 дакпыр Маадыр. Шаанда Кара-Хөлдүн чагырыкчызы чораан Ананды Хертек ТАР үезинде Саң-хөө сайыды турган. Ол Моолга Тываның онза болгаш бүрүн эргелиг элчини база чораан. Иргит Бадаң-оол база Моолга элчиннеп турган. Күжүгет Серзеевич Шойгу партия обкомунун секретары, Тываның Сайыттар Чөвүлелиниң оралакчы даргазы чораан. Владимир Салчакович Очур-оол Тываның бирги Президентизиниң оралакчызы, а Борис Бадаңович Чюдюк – республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң ажилдакчызы.

Даржаа Хертек, Николай Коңгар, Хөртүк-оол Салчак, Борис Күдерек, Валерий Ооржак, Дугар-оол Хертек, Чурунай Хертек сайыттар чорааннар. Анатолий Дембирел, Киров Дилак, Эрес-оол Сүрүн, Татьяна Таргын, Кызыл-оол Нуржүт олар кожууннар-га партия комитеттериниң секретарлары чорааннар. Ол ышкаш хоочуннарывыс Константин Дилгижекти, Мадар Самдаңны, Даржаа Күжүгетти, Чымба Иргитти, Чуглур Монгушту чоргаарал-биле адаар бис. ТАР Биче Хурал Президиумунун секретары чораан Хертек Амырбитовна Токаны канчап уттур. Чогаалчы Самба-Людунту база шүүгү шугумунга ажилдап чораан, ооң соон-

да Бай-Тайга кожуунуң даргазы чораан Оңгай-оол Салчакты, Тываның баштайгы эртемденнериниң бирээзи Лопсан Салчакты утпас ужурлуг бис. Бир солун чүүл, 1947 чылда тыва ортумақ школаны дооскаш, алдын база мөңгүн медаль-биле дооскан 5 кижиниң ийизи бай-тайгажылар – Алексей Делгер-оол биле Александр Төгүй-оол болганнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Бай-Тайганың чону фронтуга хөй мал, аыш-чем болгаш өске-даа чүүлдер-биле дузалаан. Бо ажилга Норбу, Күржап, Бадаган Хертектер, Доржу Хертек, Кара-оол Салчак, Сүрүн Күжүгет, Авыр-оол идепкейлиги киришкеннер. Эки туралар Адыг, Адыгбай, Байыр, Балчыр, Дарыя, Даңзын-оол, Очур Иргит, Кара-оол Хомушку, Ломбу, Майын-Тараа Нордуп, Серен-Дондуп, Чалзып, Чудурук, Чудурукпай олар ок-чемзээр тудуп алгаш, фашистерге удур эрес-дидим демисешкеннер.

Бай-Тайга – уран шеверлер болгаш талантылыглар чурту. Репин шаңналының эдилекчизи Тойбу-Хаа Хертектиң ады бүгү делегейде алдаржаан. Ооң салгалдары Дондук Тойбу-Хаа, Александр Ойдуң, Алексей Кагай-оол, Владимир Шөмбүл, Киров Хунан болгаш 40 ажыг шеверлер, алдаржаан чурукчулар бар. Александр Ойдуң – чурукчу болгаш скульптор. Ооң холу дегбээр тураскаалдары Тывада чок дизе хөөрем эвес. Өгбези Үрүле Каңданның омур-хевирин ооң кылганы онзагай.

Эрги-Барлыкта эң баштайгы тыва эртемден Ооржак Самбуунуң, Кызылда Максим Мунзуктуң база баштайгы орус башкыларның тураскаалдарын ол кылышкан. Майны башкының оглу Биче-оол онза шевер болгаш чурукчу. Ол амгы үеде Алдан-Маадыр аттыг Национал музейде эртем ажилдакчызы болбушаан, ында чонар-даш өрээлин ажиткан, мастерлериниң делгелгелерин үргүлчү организаптап турар. Кайгамчык мастер Сергей Кочаа чүгле даш чонарынга эвес, а тываларның шаандакы арга-мергежилин катап диргизип, демирден, хөмден янзы-бүрү сава аймаан, аъттың дериг-херекселдерин кылып чораан. Владимир Шөмбүл чонар-даштан Тыва өгнүң хевирин онза чараш сиилбээр. Эң эткир демир-хомус кылып алдарлыг дарган Идамчап Хомушкунуң соон салган, Владимир Шөмбүл бызаанчыны 4 хылдыг кылдыр эде кылган. Ооң эткири чараш болгаш тааланчыг. Алдарлыг даш чонукчуларын адап тургаш, эртемден, чонукчу Валерий Окпан-оолович Ооржакты демдеглээр апаар бис.

Уран чурукчуларывыс Майны Салчактың, Өнүгү Хертектиң, Дмитрий Очурнуң (цирк артизи) ачызында аныяк чурукчулар ук ажылды улам сайзырадып турары өөрүнчүг.

» Хүндүлүг чонум! Чараш, байлак Бай-Тайганың ээлери! Чуртувустуң кол байлаа силер силер! Оран-чуртувустуң, чонувустуң адын бодап, ыдыктыы-биле сагып, байлаан камнап, хумагалап, ажыглап ажылдаалыңар, чурттаалыңар! Курай-курай!

Лариса Норбу өгбелериниң оруун уламчылап, даш чонар талазы-биле алдаржы берген.

Бай-Тайганың ажы-төлү болур эртемденнер 20 ажыг. Оларның аразында 3 кижиги эртем доктору: Валентина Сүзүкей, Роза Чысымаа, Айлана Күжүгет.

База бир солун чүүл филология эртемнериниң кандидаты Кимаа Март-оолдун оглу Вячеслав Март-оол Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору болган.

Бай-Тайгавыс дугайында чугаалап тура, хоочун башкыларывысты утпас бис. Шуйга Калга-оол Салчак, Майны Салчак, Бай-Талга Чозар Иргит, Комбу Хертек, Кара-Хөлге Бадаң Иргит, Даваа Салчак, Тээлиге Чамзы Салчак, Дарыймаа Монгуш, Дойтаң Салчак, Комбужап Салчак, Долзаң Салчак болгаш өскелерни адап болур.

Эмчилеривис дугайында бир-ле дугаарында Чеснокова эмчиден эгелеп бижизе эки боор. Ол эмчи соңгаартан келгеш, чонунуң хүндүткелин чаалап алган. Тыва дылды хостуг кылдыр өөренип алган болгаш, биче сеткилдиг дузааргак, чон ону: «Магалыгла эмчи» – дээр. База-ла-бир эмчивис хөй чылдарда чонга эмерелдиг дузаны көргүзүп келген Бадына (Сегленмей) Сарыг-Тараа эмчи Москвага өөрөнгөн, Тээлиге ажилдап тура, та чеже иелерни чиигеткен, бичии чаштарның хинин кескен кырган-авазы Нина Хертековна, Данчыт Успун Россия Федерациязының алдарлыг эмчилери, Биче-оол Оңгай-оол, Эрес-оол Сүге, Любовь Сорунзан, Роза Успун, Маадыр Хомушку, Бакмаа Савыр, Деңзеңмаа Салчак, Росси Күжүгет, Гипократ ордениниң эдилекчизи Дугар-оол Хертек болгаш өскелерни-даа адап болур.

Артистивис бай-тайгажыларның чоргаарланыр кижилери: Николай Өлзей-оол, Хүргүлек Коңгар, Шириин-оол Хертек, Сапык-оол Куулар, Дадар Намчыл, Чылбак-оол Салчак, Солун-оол Людун, Александр Салчак, Светлана Сүрүн, Борбак-оол Салчак, Альберт Хомушку (мөге Кировтуң оглу), Омак Ооржак болгаш цирк артистивис Хензиг-оол Күжүгет, Дмитрий Очур, «Хүн хүртү» амсамблдин артизи Бапа Саян (Бапа Салчак ачазы Тээлиге башкылап чораан), даштыкы чурттарга ойнап чораан Гендос деп, шопалыг Геннадий Чамзырын болгаш Чыргал-оолдун соон салган

композиторларывыс Хүреш-оол Дамба, Григорий Базыр, Мөңгүн-оол Дамбаштай, Борис Чамбыт. Борис Салчак-ович 7 ыры номунуң автору.

Чогаалчыларывыс Самба-Людун Салчак, Константин Тоюң, Борис Чюдюк, Сарыг-оол Салчак, Каң-оол Чүлдүм, Меңги Ооржак, Ким-оол Сарыг-Доңгак, Светлана Самбий-оол, Сайлыкмаа Комбу, Владимир Кара-Сал, Зинаида Серен-Чимит, Родион Доңгак, Көк-оол Салчак, Тараа Оссур, Наталья Салчак, Бараат Делег-оол, Октябрь Таргын. Журналистивис Седен Хертек, Таан-оол Хертек, Сергей Хертек, Артур Хертек, Светлана Балчыр, Елизавета Кара-оол, Ким-оол Хертек.

Бай-Тайга – малчыннар ораны. Одар-белчиир, оът-сиген четчир. Суму бүрүзүнде сизген кезер шөлдерлиг. Бай-Тайга сарлык малды өстүрериниң талазы-биле шыырак кожууннарның бирээзи. Бистиң сарлыктарывыс Кавказтан бээр тарап өскөн. Бай-Талдың эрес-кежээ кызы Кызыл-Кат Кочап-оол хөй малды, ооң аразында сарлыктарны ажаап өстүрүп, тарааны база тарып турар эзулуг эрес малчын.

Шуйнуң Ак-Хем, Час-Адыр тайгаларының эзулуг ээзи Адыг-оол Салчак. Ол, шынап-ла, алды чүзүн малды малдап чоруур. Ооң чангыс чер чурттуглары Орлан Хертек, Шолбан Балдый-оол, Галайда Хертек олар мал талазы-биле эзулуг кожайлар апарган.

Кара-Хөлдүн чону мал өстүреринге эзулуг үлегерлиг. Малының ачызында өг-бүлө бүрүзү хууда кожайлар болган. Ылаңгыя Дүмен-оолдун ажы-төлү хөй малдыг. Бир оглу школа директорлап тургаш, Чазак шаңналын алган. Өске оолдары «КамАЗ» деп улуг машина-биле Кара-Хөлдүн чонун аыш-чем болгаш бараан-биле хандырып турар. Тээлиде Роман Хертектиң өг-бүлөзи шээр-даа бода-даа малды тудуп турар. Пенсиялааш, Кызылче көже берген Мөңгүн-оол Сонамның өг-бүлөзи хөй мал-маган тудуп чораан.

Кызыл чоогунда база байшыдалдыг мал-маган азырап чоруур бай-тайгажылар бар. Оларның бирээзи Виктор Сааяевич Дандарның өг-бүлөзи. Чаш Чаңгыр-оолдун өг-бүлөзи сүткүр инектерни азырааш, элбек сүттү сагаш, оозун хоорайның албан черлеринге керээ-дугуржулга эзугаар садып турган.

Бай-Тайгавыста спорт база чедишжиниң дээрзин демдеглээр бис. Моолдан бээр

хүрежип чораан мөге Нам-чылды адап каарга-ла четчир. Кызылга Наадым үезинде ону чон көрзүн дээш, девидип каар турган. Хоочун мөге Киров Хомушку база Владимир Сүге-Маадыр республикага болгаш Чөөн чүк улустарының спартакиадазынга хөй удаа чемпионнап чорааннар. Сумуларга база мөгелер хөй чораан: Кызыл-Дагга Салчак Достай-оол, Николай Хертек, Шуйга Балдаң-оол Хертек, Очур-оол Хомушку болгаш өскелер-даа. Сөөлгү үеде деңзи аайы-биле хүрештерге аныяктар эки хүрежип чоруурлар. Чижээ, Кара-Хөлдүн оглу Хертек Саян самбо хүрешке делегейниң үш дакпыр чемпиону болган.

Мында мячилик хөккэй онза сайзыраан. Ол талазы-биле бай-тайгажылар республиканың каш дакпыр чемпионнары. Ону сайзырадырынга Май-оол Салчак, Аңчы Иргит, Барба Салчак, Шыдыраа Хомушку, Виктор Алдай, Арбай-оол Күжүгет, Сарыг-оол Бойдулаң, Аракчаа Күргек улуг үлүүн кирип чорааннар. Сөөлгү чылдарда республиканың бирги чери дээш маргылдааларга баштайгы дээди үш черлерге Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Даг командалары арткаш, шупту шаңналдарны ап чоруп турары бай-тайгажыларга чоргааранчыг.

«Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» дээр болгай. Четпестер дугайында биживеске хоржок боор. Ол четпестерни эдип алыр талазы-биле чүнү кылырын база чугаалажыр апаар.

Хамыктың мурнунда корум-чурум бисти дүвүредип, сагыш-сеткиливисти саргыдып турар. Ооң кол чылдагааны – арагалаашкын болгаш араганы чажыды-биле садары деп бодаар мен. Арагалаашкын-биле деми-сежирде, кол чүүл – демниг болуру. Бо ажилды чагырга черлери удуртуп-баштаары чугула. Рейдилерни, хыналдаларны доктаамал чорудуп, неделя санында түңнээр, аңаа арагачыларның хемчээр алыр. Бо ажилга волонтерларның, дружинниктерниң киржилгези чугула. Чажыды-биле араганы садып, байып алырын бодап, чонну чулуп чип турарларга удур шыңгы хемчеглерни алыры тоң чугула.

Ийи дугаарында, чонунуң хостуг үезин шын ажыглап, спортчу маргылдааларны, холдан кылган чүүлдер делгелгелерин, мөөрейлерни, ужуражылгаларны хөйү-биле организаптап, өске черлерниң арга-дуржулганын ажыглап тургаш, сураглыг кижилер-биле, эртемденнер, чогаалчылар, журналистер-биле ужуражылгаларны организаптап, оларның арга-дуржулганын өөренири чугула.

Хүндүлүг чонум! Чараш, байлак Бай-Тайганың ээлери! Чуртувустуң кол байлаа силер силер! Оран-чуртувустуң, чонувустуң адын бодап, ыдыктыы-биле сагып, байлаан камнап, хумагалап, ажыглап ажылдаалыңар, чурттаалыңар! Курай-курай!

/ Ким-оол САРЫГ-ДОҢГАК,
Бай-Тайганың хүндүлүг хамаатызы.

Ийи-Тал – Баян-Кол аразында

Меңээ амы-хууда амыдырап-чурттаар, акша-төгери ажилдап алып, ажи-төл азыраарының кара чаңгыс аргазы – чолаачылары. Ынчангаш мээң камнап-хайыралап чоруур хөлгем – машина, ажил-херээм девискээри – Тываның оруктары. Кызылдан барыын кожууннарже, Өвүр таварты Моолдун Улаангом чедир кижилерни сөөртүп, оларның ажил-херээниң аайы-биле чоруп турар мен. Ынчангаш республиканың иштинде автомобиль оруктарының уг-шиин, оларның байдалын эки билер мен. Эң ылаңгыя Кызыл – Хандагайты, Кызыл – Тээли аразында оруктарны экижидир септээнинге бодум хууда өөрүүрүм сүргей. Дең-дески оруктарга машина-балгаттыг чоруурга, дүрген-даа, чорук-херек бүдүнгүр-даа. Ынчалза-даа мени дүвүредип, харын-даа ондаксыдып чоруур чүүл – чолаачыларның чамдызының оруктарга хөлүн эрттир дүрген халдыры, оруктарга шимчээшкениң чурумун сагывазы, автомобиль оруктарын эки билбези, эң-не коргунчуг чүүл – олар машинаны эзирик мунуп чоруур. Пассажирлер аргыштырып чоруур чолаачы болгаш, орукче үнеримниң мурнунда-даа, орукка чоруп ора-даа, оруум ак, озал-ондак болбазын деп иштимде бүдүү чалбарып чоруур мен.

Барыын кожууннарже Р-257 автооруктуң шынары сөөлгү үеде каракка көзүлдүр-ле экижиди. Халдып чоруурга, дески, орук демдектери дүне караңгыда безин дыка көскүлөң. Чолаачы бүрүзү машиназын оваарымчалыг башкарып чоруур чүве болза, ындыг эки оруктарга озал-ондак болбас болгу деп. Ынчалза-даа сагыш ышкаш чүве кайда боор, корум-чурум чок чолаачыларның бурузу-биле оруктарга озал-ондак бо-ла болгулаар-дыр. Оларны бодум көрүп, хомудап чор мен. Р-257 оруктун 800–900 километрлеринге чүгле 2023 чылда каш-даа озал-ондак

болду, кижилер амы-тыннандан чарылды. Оларны солун-сеткүүлге телевидениеге, интернетке көргүзүп турду. Амгы үеде оруктун ол кезинде септелгени кылып, шынарын экижиткен. Ынчалза-даа шупту чүве чүгле оруктун байдалындан хамаарышпас, хамыктың мурнунда чолаачыларның боттарындан оруктарга айыыл чок чорук хамааржыр. Ынчангаш оруктарга оваарымчалыг чоруурунче чолаачыларны кыйгырап сагыштыг мен.

Эрткен 2023 чылда Р-257 улуг оруктун Өвүр кожуунда участоктарын экижидир септээнин бо бижи олурар чүүлүмге демдеглекседим. Бо орук алыс черле тус черниң байдалы-биле дыка нарын болгай. Хөндөргей хемни өрү үнери, ооң бажында артты ажары эң ылаңгыя кыжын, чазын хар эрип турда, белен эвес. Хар болгаш чаъс суу орукту шыва албазын дээш, бо оруктун адаа-биле суг эрттир агар улуг бетон хоолайларны салган. Оруктун чамдык участоктарының чалдарын бедиткен, орук кыдыында бугаларны кылып чоруткан. Ол ажилдарны орукчулар канчаар кылып турарын карактарым-биле көрдүм. Черле ынчаш, Өвүрде улуг оруктун элээн каш участоктарынга эрткен чылын эвээш эвес септелге ажилдарын чорутканындан машина-балгат шимчээшкенинге таарымчалыг болгаш эпиг апарган. Ол дээш орук ажилдакчыларынга чолаачылар, пассажирлер өөрүп четтирип чоруур боор деп бодаар-дыр мен. А мен бодум хуумда өөрүп четтиргенимни ылап-ла илереттим. Эки орук чолаачының чорук-херээнге улуг дөгүм.

Р-257 трасса биле Кызыл хоорай адаанда солагай талакы дачалардан орук белдири автотранспорт шимчээшкенинге элээн эпчок, харын-даа айыылдыг турду. Чамдык чолаачылар улуг орукта машиналарның мурнунче үне халдып, озал-ондакка-даа таваржыр турдулар. Эрткен 2023 чылдың күзүн ол белдирни орукчу-

лар төгериكتей эде септел, долгандыр шимчээшкенини организастан. Амгы үеде ол орук белдиринге чолаачылар бот-боттарын үр манашпас, чурум ёзугаар долганып чоруй баар.

Кызылдан республиканың барыын кожууннарынче үргүлчү пассажирлер сөөртүп турар болгаш, сагыжымны дүвүредип чоруур орук кези бар. Ол дээрге Кызыл кожууннун Баян-Кол сумунда Оттук-Даш деп чер биле Улуг-Хем кожууннун Ийи-Тал сумунун үстүү талазында Барлык деп чер аразында орук участогу. Ол дээрге кадыр дөңнерлиг чер, Р-257-ниң ол участогунда орук ээр-дагыр, чамдык черлерге удур кел чоруур машиналар белен көзүлбес. Шаанда, совет үеде, 1980 чылдарның төңчүзүнде Кызыл – Шагаан-Арыг аразында оруктун бо участогун дорттаар, дескилээр талазы-биле ажилдарны ынчангы "Тываавтоорук" организация чорудуп эгелээнин көргөн мен. Ол ажилдарның имдемдээ амгы үеде-даа көскү. Чамдык черлерни дескилей үстүрүп каан. Бир улуг оңгар чооганы кежир көвүрүг тудар дээш, ооң ийи талазын чалдап каан. Бо ажилды чоокку чылдарда уламчылап, Оттук-Даш биле Ийи-Тал аразында бо орук участогун септээр болза, аңаа автотранспорт шимчээшкени айыыл чок апаар. Ол участокка септелге ажилдарын чорударынга хөй акша-төгери, машина-техника, ажилчын күш херек апаары чугаажок. Тывада орук тудуу чорудуп, ону башкарып, планнап турар албан черлериниң даргаларының кичээнгейин Оттук-Даш биле Ийи-Тал аразында бо оруктун чаартылгазынче угландырыксадым.

Бижээн чүүлүмге Тываның орук организацияларының сөөлгү чылдарда ажилын дыка эки деп үнелеп, "Шынарлыг болгаш айыыл чок оруктар" деп төлевилелди боттандыраарынга чедишкенин күүседим.

/ Николай ТӨТПЕЙ-ООЛ,
чолаачы.

Саа-Ловуң-Хелиң

(чеченчиткен чугаа)

Арат коданнарлыг Сарыг-Холче Кошкар-Баштыг арт тавартыр чадаг оруктап база аргыжар. Арт ажилдыр ырак эвеске Оюнду деп эр кыштаглап турган.

Арттың хүннээр талазынга Саа-Ловуң ашактың өдек-кыштаа бар. Ол боду Моолдун хүрээлеринге эртем-номга хөй чыл өөрөнгөн, мырнай хелиң сагыл четкен. Назыны улгаткан-даа болза, ном-судурлуг болгаш улус чалалгазынга баар хүндүткелдиг, арга-сүмезин кадар, кара эм-дом-биле дузалаар. Экини эки-биле, бакты бак-биле угландырап, шотөлгелиг улуг лама-башкы.

Баштайгы хар чагаш, доңат дужери билек, демги Оюнду чыпак доруг аъдын чонактап, чавыдактааш, артты ажи, Чаа-Хөл суурдан аъш-чем садыгланп алган. Кежээ орайтады дедир чаныпкан. Чанып ора, арт чоогунга келгеш, Саа-Ловуңнун сувай шокар инээн бүдүү сүрүп, арт ажилдыр оорлап эккелген.

Оюнду аалының арга чарындан ыяш, шет кезип эккелгеш, кажаазының чоогунга элээн оңгар каскаш, кырын ыяш, шет-биле серилеп, ооң кырындан алгы-кеш чаткаш, өдек уруп дуглап каан.

Оорлап эккелген шокар инээн соккаш, хамык эъдин бузуп аайлааш, ол оңгарга суккаш, кырынче катап өдек ургаш, оттулар ыяжын кырынга чыып алган. Аай-дедир шуушкан кандыг-даа чорумал кижинда оңгар барын эскербес.

Оюнду халас эът, быдаа чооглап кыштаар. Час орту кирип чорда, эът-даа, ыяш-даа төнөр. Ынчап турда, чазаг, чайлагже көштер эгелээр.

Ооржу Оюнду ийи кыш улаштыр Саа-Ловуң хелиңниң кончуг семис инектерин ынчалдыр бүдүүлөп чигген.

Үшкү кыш дужерге, ол-ла өөрөнгөн чаңы-биле бир-ле катап Чаа-Хөлче садыглан-ныры-биле аът оруу-биле эртер арттың кырынга үнүп келген. Чамдык чорумалдар арт кырынга доктаар. Ында аптара хире дашка кезек дыштанып олургулаар. Оюнду арт кырынга үнүп келирге, ол даштың кырында Саа-Ловуң бо олурган. Оюнду элээн кыды-биле далашкан кижин бо-луп божуу эрткеш, артты куду бадар орукче углап чыдырда, демги ашак:

– Бетиңерде даңза барды, оол! – деп кыйгы салып, адыш шаа хире чараш дой савалыг хөөргезин суна кааппан.

Улуг кижин таакпы сунуп, хүндүлөп олурда, уjur кончуг, дедир эй тырткаш, аъттан дүшкеш, даңзаже холун сунуп кээрге, демги кижин чиде берген! Хей чүве болган.

«Чиктин, але? Арай багайдыр, аа!» – деп, эрниң сагыжы эндевээн.

Чаа-Хөлче дарый аътта-ныпкаш, саадаваанда садыг баарынга келген. Далаш-биле садыглап алгаш, дедир чаныпкан. Артка чоокшулап чорда, хенертен ишти курлуп, баары болза-даа аартып келген. Аъдының челинден туттунуп чорааш, аалынга арай боорда келген. Экизи көргөн, ачазы өгдө бар болган.

Адазынга артка көргөн чүүлүн «ынчалдым» деп төөгүп, «дедир чанып оргаш, артка чоокшулап кел чорааш, мынчалдыр аарый бердим» – деп уё-човуур тайылбырлаан. Адазы оглун негей тон-биле шуглап, изиг аъш-чем, артыш-чойган ижирткен. Ол дүне оол тын-бачыт хонган.

Ашак дүне дең чырыынга күскү хойтпак арты хайындырып, шимезин шору тип алган. Сыр даң бажында туруп келгеш, тараа-далган уруп, чаа тиккен шимезин, бар-ла аъш-чемни таалыңнаан. Чер чырып чорда, аъдын эзер-тээш, таалыңын орта салгаш, арт ындында Саа-Ловуң хелиңниң аалы кайы сен деп, шошкуп чорупкан. Ламаның коданындан мал үнмээнде чортуп келген. Лама өөнде харын-даа бар болган.

Оюндун адазы шала оожум ламага бараалгап, амыр-менди солчушкан. Эртенги от отчуваан, өг ишти соок. Ламаның кадайы чаа эскен шай куткан.

Шай-даа боостаже ажар хире эвес девидеп келген ашак, чугаазын эгелээн.

Ам канчаар, хамык шыны өчүп, төлүнүң чүдек багын төкап, таалыңындан бар-чок аъжын-чемин уштуп, оглунуң тынын авыралдаарын дилээн.

Саа-Ловуң хамык өчүктү таваар дыңнаан соонда, чугаалап үнгөн:

— Мен ийи күзүн улаштыр ийи сувай инектерим-даа оорладып чорбаан мен, ашак! Таалыңыңдан ужулган аъш-чөмиң мээң от-көзүмче шымчым-даа хирени салба! Суктунуп алгаш, чоруп-ла көр! – деп негей аарак, барык дужааган дыңзыг үн-биле чугааланган.

Чорук бүтпээнин, хор эрээр хире эвезин ашак билгеш, чыгынып алгаш, аяр-оожум үнүп чорупкан. Орук ара бар-ла сагыш-сеткилинден муңгарап, муңчулуп чанып келген. Сактырга, дуртсыны чаңгыс хүн дургузунда бүшкүйүп бадып келгензиг апарган.

Хөйү көргөн, назы-хары улгаткан, чонунга хүндүткелдиг лама кижиниң сеткилин аажок хомудатканы ашактың аал-коданынга дыка-ла хай-бачыттыг, улуг хүрүмнүг болган. Күжүр адазы хам-даа хооп, лама-даа чалап четтикпээн, Оюнду ол хевээр оңгарылбайн барган.

/ Дегут ДЕМЧИК,
Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Стоимость подписки на 1-ое полугодие 2024 года на газету «Шын» через Почтовые отделения ФГУП «Почта России» с доставкой на дом:

1 месяц – 236,21 руб.
2 месяца – 472,42 руб.
3 месяца – 708,63 руб.
4 месяца – 944,84 руб.

Отдел подписки тел.:
8(39422)2-11-52.

РЕКЛАМА 12+

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨНГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
“ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ”

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАЪТ.
8-923-338-9188

РЕКЛАМА 12+

ИП Шлак Е.А. ОГРНИП 317171900013031

Тывага 48 059 эмнелге хуудузун төлөп берген

2023 чылда Россияның Социал фондузунуң Тыва Республикада салбыры 48 059 түр үеде ажил кылып шинек чок дугайында электроннуг хевирлиг хуудусту төлөп берген. Бо сорулгага 454,2 сая ажыг рубльди углаан.

Электроннуг хуудустарже шилчилге ажилдакчыларга төлөп беришкннерниң дугайында медээни доктаамал алып арганы берген. Күрүнениң ачы-дуза порталында амы-хууда өрзэлин таварыштыр эмнедишкн хуудузун кажан ажитканының, узатканының база хаганының дугайында болгаш өске-даа медээ-дыңнадыгларны эдерти хайгаарап болур.

«Компаниялар эмне-дишкн хуудустарының дугайында дыңнадыгларны чурагайлыг хевир-биле ап турарлар, ындыг чүүл оларны долдуруп турда, частырыгны эрттирбейн баар арганы бээр. Бодунуң ээлчээнде ажилдакчылар база түр үеде ажил кылып шинек чок калганының хуудузунуң төлөвирин кандыгдаа шаптараазын чокка алып апарган. Эмнелге организация хуудусту хаганының, а Социал фонду эргежок чугула медээ-дыңнадыглар келген соонда, 10 хонуктуң дургузунда болур-чогуур пособиени төлөп бээр» – деп, Россияның Социал фондузунуң Тыва Республикада Салбырының эргелекчизи Светлана Кенден тайылбырлап турар.

/ Россияның Социал фондузунуң Тывада салбырының медээлеринден А. ХЕРТЕК белеткээн.

ТМГ
ТываМедиаГрупп

МЕДИАХОЛДИНГ «ТЫВАМЕДИАГРУПП» ПРИГОТОВИЛ ДЛЯ СВОИХ ПОДПИСЧИКОВ ПОДАРКИ К ШАГАА-2024! ОФОРМЛЯЙТЕ ПОДПИСКУ С 1 ФЕВРАЛЯ ПО 30 МАРТА 2024 ГОДА НА ПЕЧАТНОЕ ИЗДАНИЕ - «ШЫН» И ПОЛУЧИТЕ В ПОДАРОК СКИДКИ НА МУЗЫКАЛЬНОЕ ПОЗДРАВЛЕНИЕ В ТЕЛЕПЕРЕДАЧЕ «ОТ ВСЕЙ ДУШИ!» 50%, НА ИЗГОТОВЛЕНИЕ СУВЕНИРНОЙ ПРОДУКЦИИ 50%, БЕСПЛАТНУЮ РАСПЕЧАТКУ 20 ШТ. ФОТОГРАФИЙ ФОРМАТОМ ДО А4.

Акция действует с 1 февраля по 30 марта 2024 года
Подробности акции уточняйте по адресу:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
8-923-267-07-49
ГАУ РТ «ИД «ТываМедиаГрупп» ОГРН 1191719000395 12+

ООО «СЗ Энергострой» СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- Инженер ПТО – 1 чел;
 - Прораб, мастер – 2 чел.;
 - Мастер бетонного завода и арматурного цеха – 1 чел.;
 - Разнорабочие – 2 чел.;
 - Водитель категории С, на КАМАЗ – самосвал для работы по городу – 2 чел.;
 - Столяр-жестянщик – 1 чел.;
 - Специалист отдела материально-технического снабжения – 1 чел.
 - Автокрановщики – 2 чел.
 - Водитель седельного тягача MERCEDES-BENZ ACTROS – 1 чел.
- Бригады: каменщиков, отделочников (оплата высокая).
- Обращаться: г. Кызыл, ул. Колхозная, 2а
Тел.: 8(39422) 4-85-29, 89232679208
Реклама 12+
ИНН 1717008397, ОГРН 1021700728136

Утерянный аттестат о полном среднем образовании № 01724004668243, выданный 2019 году МБОУ СОШ с. Нарын Эрзинского кожууна на имя Кунаажап Алины Вадимовны, считать недействительным.

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ
ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ
ДИАГНОСТИКА АКБ
ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

Реклама

12+

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

Уважаемые, наши подписчики, читатели наших газет!

Медиахолдинг «Тыва-медиагрупп» ИНФОРМИРУЕТ, что розыгрыш призов по акции «Подпишись на газеты «Тувинская правда» и «Сылдысчыгаш» или «Шын» и «Тываның аныяктары» и участвуй в розыгрыше «Главный приз стиральная машина», который проходил с 15 сентября по 20 декабря 2023 года.

Розыгрыш пройдет в канун Лунного Нового года «Шагаа-2024» 8 февраля 2024 года в 15:00 ч. в прямом эфире ВКонтакте телеканала «Тува 24». Также итоги будут опубликованы в газетах «Тувинская правда» и «Шын» от 10.02.2024 года.

За подробной информацией обращаться в рекламный отдел ИД «Тыва-медиагрупп» по адресу г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100 3 этаж 309 каб., или по тел. 8(394) 22 2-18-10 сот. 8-923-267-07-49

РЕКЛАМА 12+

Утерянный аттестат об основном общем образовании серии № 01724004342025, выданный 2018 году МБОУ СОШ с. Суг-Аксы Суг-Хольского кожууна на имя Монгуша Эрес-Маадыра Вадимовича, считать недействительным.

Үш чыл дургузунда үш катап көвүдээн

Тывада «Самбону – шко-
лаларже» төлевилел-биле
ажыттыг спортчу клуб-
тарда белеткен турар
бичии мөгелерниң саны 342
кижи четкен. Казан респуб-
лика үш чыл бурунгаар
Бүгү-российжи төлевилелче
каттыжып кирип турда,
оларның саны 100 кижиге
турган. ТР-ниң Өөредилге
яамызы 2023 чылды түңнөп
тура, Тывада школачы сам-
бо хөгжүлдесиниң дугайын-
да чугаалаан.

Россияның национал
чоргааралы болур
самбоже бичии
оолдарны хаара тудар санал-
ды 2010 чылда Москваның
школачы иди үндүргенин
сагындыраал. Өске регион-
нарның школачыларынга аңгы
кичээл кылдыр самбо клубта-
рын аядар арга-дуржулганы
нептередир дээн инициа-
тиваны Президент В. Путин
деткээ. Секцияга аңгылаан
шактыг школа хүрештиң
кандыг-даа хевирин шилип
алырын саналдаан турган.

2020 чылда Кызылдың
16 дугаар школачы самбо
секциязын аядып, «Самбо-
ну – школаже» деп төле-
вилелге бир дугаар кат-
тышкан. Үш чыл дургузунда
республиканың 8 школачы
шимчээшкиге каттыжып, не-
мелде өөредилге программ-
зынче самбону кириген. Сол-
чур, Хемчик, Сайлыг, Хову-Ак-
сы, Дөң-Терезин суурларның,

Чадаананың 4 дугаар база
Шагаан-Арыг хоорайның ийи
школачы оларның санында.
Төлевилелге идепкейлиг
киржи турган 7 школа про-
грамма күүсүлдеси-биле мар-
гылдааларга киржи, дериг-
херекселдер хандырылганын
ап, тренерлер өөредилгезинге
киришкен. Төлевилелдин
шупту киржикчилери Тываның
Чазаандан база регионалдыг
самбо федерациязындан
деткимчени алган.

Школачы самбо төлеви-
лели бек классың спорт-
чуларын белеткээр сорулга
салбаан-даа болза, 1-ден 11
классың өөреникчилеринден
клубтарда кээп турар 342
кижиниң 19-зу 1–3 разрядтың,
8 кижиге Россияның спорт
мастеринге кандидаттың
нормаларын күүсеткен. Самбо
секциязынче бодунга иде-
гелди оттуруп, социал адап-
тацияны эртеринге дуза кылдыр
«берге» уругларны хаара
тутканын демдеглезе чогуур.

Бо чоокку үеде школа
назыны четпээн уругларны
база хаара тудар деп турарын
ТР-ниң Өөредилге яамызы
дыңнаткан. Ындыг чижектер
бар, Ак-Довурак хоорайда
Уругларның чогаадылга
бажыңында самбо секциязын-
да школачылар-биле деңге
уруглар садтарындан 12 чаш-
тар барып турар.

/ А. МОНГУШ.

Чурукту интернеттен
алган.

Хапсагай хүрештиң сайзыралы дээш

Якутск хоорайга февраль
3–4 хүннеринде Бүгү-россия
чергелиг «Хапсагай» 1-ги
хүрештиң маргылдаазына
Якутия, Моол, Киргизия,
Узбекистандан база Рос-
сияның 10 ажыг девискээр-
леринден 478 шыырак мөге
күжүн шенеп киришкен.

Организаторларның
кол сорулгазы
Хапсагай хүрешти
делегейге калбаа-биле
сайзырадыры база Олимпий
оюннарынче кириерин че-
дип алыры болур. Бо мар-
гылдаа бо чылдың август
айда Киргизияга болур. Азия
чемпионадына база келир
чылын Якутияга болур де-
легей чемпионадына улуг
белеткел болуп турар. Бир
дугаар эрткен маргылдааның
түннелинде, якут мөгелер 11
аңгы килге 9 бирги черниң
алдын медальдарын респуб-
ликасына чаалап эккелген-
нер. Аалчылардан 65 килге
бурят мөге Жаргал Дамдинов
база 90 килден өрү хоочун-
нар аразына бистиң Чаан

мөгевис Тюлюш Сайын-Белек
бирги черлерни алганнар.
Маргылдааның 75 килге чедир
тулган чемпиону деп атка
якут мөге Тимур Николаев
төлептиг болган. 95 килден
өрү шыырактарның шыыраан
илеридир хүрешке 48 мөге
күжүн шенешкен болгаш
бурят мөге Балдан Цыжи-
пов шүглүп үнгөн. Үжүүрүңге
якут мөге Александр Ха-
лыев төлептиг болган. Үшкү
шаңналдыг черни эрткен
чылгы тулган чемпион бистиң

Арзылаң мөгевис Айдың Мон-
гуш ээлээн.

Тулган тиилекчиниң
шаңналы кылдыр 300 муң
рубль, бриллиант кур,
медаль, диплом, 2-ги черниң
100 муң рубль, 3-кү черниң
50 муң рубльди тывыскан.
Деңзи аайы-биле боттарының
килдеринге шылгараан
мөгелерге; 1-ги чер дээш
эзерлиг аът-биле, 2 биле
3-кү чер дээш 50 биле 25
муң рубль-биле тус-тузунда
шаңнаан.

Хол бөмбүүнүң маргылдаазы

Январь 30-ден февраль
2-ге чедир «Сүбедей»
спорт ордузунга 2008–2009
чылдарда төрүттүнгөн
оолдар, уруглар аразына
республиканың бирги чери
дээш хол бөмбүүнүң мар-
гылдаага Кызыл хоорайдан,
кожууннардан 19 оолдар
база 19 уруглар команда-
лары чараш оюннарын
көргүзүп, чедишкенин
киришкеннер.

Республиканың бир-
ги чери дээш мар-
гылдаага дараазын-
да командалар шаңналдыг
черлерни алганнар. Оолдар
аразына 1-ги черни Кызыл
хоорайдан «Сүбедей» спорт
школачы, 2-ги черни Кызыл
кожуун, 3–4-кү черлерни
Каа-Хем биле Чөөн-Хемчик
командалары. Уруглар ара-
зына 1-ги черни Ак-Довурак
хоорай, 2-ги черни Каа-Хем

кожуун, 3–4-кү черлерде
Таңды биле Өвүр кожууннар
болган.

Тиилекчи командаларның
эки ойнакчыларының ара-
зындан март айда Сибирьниң
бирги чери дээш хол бөмбүү-
нүң маргылдаазына Тываның
адын камгалаар оолдар, уруг-
лар командаларын тургузар.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.
Чуруктарны интернет-
тен алган.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

«Тыва медиатрупп» ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каът 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырына хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадыглары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнөр
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2521 кезек

2024 ЧЫЛДА
«ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10